

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ

(Κ. Χατζόπουλος, Κ. Παλαμᾶς καὶ ἄλλοι)*

Ἡ γνωριμία τοῦ Κωστή Παλαμᾶ μετὸν Κώστα Χατζόπουλο χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1880. Ἄν καὶ ἡ διαφορὰ στὴν ἡλικία τῶν δύο λογοτεχνῶν ἦταν μόλις ἑννέα χρόνια, σὲ συνδυασμὸ καὶ μετὴν πολὺ νωρίτερη χρονικὰ ἐμφάνιση τοῦ Παλαμᾶ, δημιούργησε ἀνάμεσά τους σχέση δασκάλου μετ' μαθητῆ. Τῆς σχέσης αὐτῆς ὑπάρχουν πολλὰ τεκμήρια: ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ Χατζόπουλου στὸ «φιλολογικὸ σαλόνι» τῆς οἰκογένειας Παλαμᾶ¹, ἡ ἀμοιβαία ἀφιέρωση ποιημάτων, ἡ ἀνταλλαγὴ γραμμάτων², οἱ συχνὲς ἀναφορὲς τοῦ ἑνὸς στὸ ἔργο τοῦ ἄλλου, ἀκόμη καὶ ἡ συστηματικὴ κριτικὴ τῆς δημιουργίας τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν Χατζόπουλο καὶ ἀντίστροφα. Στὸν Χατζόπουλο ὀφείλεται, κυρίως, ἡ συνεχὲς μεταβολὴ τῆς «θερμότητος» αὐτῆς τῆς σχέσης, ἀπὸ τὴ φιλία στὴν ἀντιπαλότητα, ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ δασκάλου στὴν προβολὴ τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ ἔργου του. Δὲν εἶναι ἄγνωστη στοὺς μελετητὲς ἡ ἀντιφατικὴ στάση τοῦ Χατζόπουλου ἀπέναντι στὸ παλαμικὸ ἔργο καὶ τὸν δημιουργό του, ποὺ γεμάτη διακυμάνσεις καὶ ταλαντεύσεις —ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἔπαινο στὸν ψόγο— διάρκεσε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια.

Κορυφαῖο ἐπείσodio αὐτῆς τῆς σχέσης ἦταν ἡ «διαμάχη» τους ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Νουμᾶ*, ποὺ διάρκεσε ἀπὸ τὸ 1910, ὅταν ὁ Χατζόπουλος δημοσίευσε

*Σὲ πρώτη μορφή ἡ ἐργασία αὕτη ἀνακοινώθηκε στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ* <Ἀθήνα, 23-26 Νοεμβρίου 1993>.

1. Τὴ συχνὴ παρουσία τοῦ Χατζόπουλου στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ μνημονεύουν πολλοὶ σύγχρονοί τους σὲ ἄρθρα καὶ στὴν ἀλληλογραφία τους· τώρα βλ. καὶ Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικὰ σαλόνια καὶ καφενεῖα τῆς Ἀθήνας (1880-1930)*. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1988, σ. 75-90.

2. Γιὰ τὰ ποιήματα καὶ τὰ γράμματα ποὺ ἀντάλλαξαν οἱ δύο τους, βλ. Ἐρη Σταυροπούλου, «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κώστα Χατζόπουλου μετὸν Κωστή Παλαμᾶ (γράμματα καὶ ποιήματα)», Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου: *Ὁ Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος ὡς λογοτέχνης, τεχνικὴς καὶ θεωρητικὸς* <Ἀγρίνιο, 14-17 Μαΐου 1993 > (ὑπὸ ἐκτύπωση).

σέ έπτά συνέχειες τήν έκτενῆ κριτική του μέ τόν τίτλο «Μιά ἀπόκριση»³, ὡς τὸ 1912, ὅταν ὁ Παλαμᾶς τὸν ἀντέκρουσε μέ μιὰ ἐξίσου ἐκτεταμένη σειρά ἐννέα ἄρθρων του μέ τὸν γενικὸ τίτλο «Ὁ ποιητὴς καὶ ὁ κριτικὸς»⁴. Πιστεύω ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ἰδωθεῖ σφαιρικά, ἂν καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰ βασικὰ κείμενα εἶναι λίγο ἢ πολὺ γνωστά⁵. Τὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς, ποὺ δὲν ἔχουν δι-

3. Ὁ *Νουμᾶς*, χρόνος Η', ἀρ. 380, 21 Φεβρ. 1910, σ. 2-7, ἀρ. 381, 28 Φεβρ., σ. 2-8· ἀρ. 382, 7 Μαρτ., σ. 2-7, ἀρ. 383, 14 Μαρτ., σ. 2-6, ἀρ. 384, 21 Μαρτ., σ. 2-6, ἀρ. 385, 28 Μαρτ., σ. 2-7 καὶ ἀρ. 386, 4 Ἀπρ. 1910, σ. 2-6.

4. «Ὁ ποιητὴς καὶ ὁ κριτικὸς. Ζητήματα καὶ μαθήματα. Α'. Γενικὸ κοίταμα». Ὁ *Νουμᾶς*, χρόνος Ι', ἀρ. 472, 24 Μαρτ. 1912, σ. 176-181, 'Β'. Ἡ δόξα τοῦ ποιητῆ», ἀρ. 473, 31 Μαρτ., σ. 193-196, 'Γ'. Τὸ μάθημα τοῦ καθηγητῆ», ἀρ. 474, 7 Ἀπρ., σ. 210-212, 'Γ'. Τὸ μάθημα τοῦ καθηγητῆ» (Συνέχεια), ἀρ. 475, 14 Ἀπρ., σ. 225-227, 'Γ'. Τὸ μάθημα τοῦ καθηγητῆ» (Συνέχεια), ἀρ. 476, 21 Ἀπρ., σ. 242-245, 'Γ'. Τὸ μάθημα τοῦ καθηγητῆ» (Συνέχεια), ἀρ. 477, 28 Ἀπρ., σ. 258-260, 'Δ'. Τὸ βιβλίο», ἀρ. 480, 19 Μαΐου, σ. 305-308, «Δ'. Τὸ βιβλίο» (Συνέχεια), ἀρ. 481, 26 Μαΐου, σ. 321-325, 'Ε'. Ἀνοίγω μιὰ παρένθεση», ἀρ. 484, 7 Ἰουλ., σ. 373-376.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου ὀλοκληρώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 1910 καὶ ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται σχεδὸν ἀμέσως. Στις 11-1-1910 ἔγραφε στὸν Ν. Γιαννιῷ: «Τὴν ἔστειλα προχτές, μὴ φοβάμαι πὼς δὲ θὰ τυπωθεῖ γιατί εἶναι πολὺ μακριά. Σαράντα φορὲς μακρύτερα τὸ λιγότερο ἀπὸ αὐτὸ τὸ γράμμα μου δίχως τίς παραθέσεις ποιημάτων ποὺ θὰ πιάσουν ἄλλον τόσο τόπο. Κ' ἐγὼ λυπήθηκα ποὺ θὰ στερήσω τοὺς ἀναγνώστες τοῦ *Νουμᾶ* ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση πὺδ εὐχάριστων πραγμάτων στὸν τόπο ποὺ θὰ πιάσουν οἱ δικές μου φλυαρίες. Κι ὥστόσο μέ τὸ τόσο μακρὸς δὲ μπόρεσα νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα μου. Θὰ χρειάζομαι περισσότερο χώρο καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, γιατί εἶμαι φτωχὸς καὶ δὲ μπορῶ νὰ στέλνω ν' ἀγοράζω τὰ βιβλία τοῦ καθενός, ὅταν καπνίζει στὸν ἑναὶ καὶ στὸν ἄλλον νὰ μοῦ γυρέβει ἐξήγησες γιὰ τὸν ἑναὶ καὶ τὸν ἄλλον. Μ' εὐχαριστεῖ ὥστόσο νὰ ξέρω πὼς ὑπάρχουν κάποιοι ποὺ ἴσως ἂν δὲν συμφωνήσουν σὲ ὅλα στὴν ἐχτίμηση ποὺ κάνω τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἑωδεκάλογου», ὁμῶς, δὲ θὰ τὸ θεωρήσουν ἱεροσυλία πὼς ἀγγίζω μέ κάπια ἀσέβεια τὸ εἶδωλο τῶν δημοτικιστῶν», βλ. «Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου πρὸς τὸν σοσιαλιστὴ Ν. Γιαννιῷ καὶ τὴ γυναῖκα του Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 62, τεύχ. 725, 15-9-1957, σ. 1338-9.

Ἀντίθετα, ὁ Παλαμᾶς, ποὺ εἶχε ἀνακοινώσει ὅτι ἐτοίμαζε ἀπάντηση ἀπὸ τὸ 1910 (βλ. «Ὁ, τι θέλετε», Ὁ *Νουμᾶς*, χρόνος Η', ἀρ. 384, 21-3-1910, σ. 8), εἶτε καθυστέρησε νὰ τὴν ὀλοκληρώσει, εἶτε ἐμποδίστηκε νὰ τὴ δημοσιεύσει, ἄγνωστο γιὰ ποιά αἰτία. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Παλαμᾶ μέ κάποιες ἀλλαγές (τίς παρουσιάζει ὁ Ε. Κοκὼλης, βλ. παρακάτω σημ. 5), ξανατυπώθηκε στὸ *Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου. Ἡ Ποιητικὴ μου. Α'*, Ἐν Ἀθήναις, Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καὶ Σία. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1933, στί: Μέρους Πρῶτο. Ὁ ποιητὴς καὶ ὁ κριτικὸς, εἶναι τὰ κεφάλαια Β' - Γ' = Ἀπαντα τόμ. 10, σ. 424-448.

5. Μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου, τοῦ 1910, κάνει ὁ Γιάννης Κορδάτος στὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1961. Τόμος Α' [Β' ἐκδοσῆ]. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1983, σ. 447-448. Ὁ Ε. Α. Κοκὼλης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ, πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια, τόσο τὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου, ὅσο καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Παλαμᾶ, ἐντάσσοντάς τες σὲ ἓνα εὐρὸ πλῆγμα κριτικῶν

ερευνηθεί ικανοποιητικά, ούτε όριστικά άποτιμηθεί, είναι: ποιός ήταν ο βαθύτερος στόχος της κριτικής του Χατζόπουλου, ποιά τὰ αίτια αὐτῆς τῆς διαμάχης καὶ ποιά τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναμείχθηκαν σ' αὐτὴν ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστές.

I. Ἡ προϊστορία καὶ οἱ ἀφορμὲς

Ἄς ἀρχίσουμε, λοιπόν, μὲ τὶς ἀφορμὲς ποὺ ὀδήγησαν τὸν Χατζόπουλο νὰ γράψῃ τὴν κριτικὴ του. Ὡς τὸ 1900 οἱ σχέσεις τοῦ Χατζόπουλου μὲ τὸν Παλαμᾶ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν πολὺ καλές, ἀν ὅχι ἄριστες⁶. Σημάδια μιᾶς ὑφέρουσας ἀντιπαλότητος τοῦ Χατζόπουλου ἀπέναντι στὸν Παλαμᾶ ἀρχίζουν νὰ φαίνονται ἀρκετὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα⁷. Ἡδη, τὸ 1902, ἡ πρώτη ἀντιπαλαμικὴ κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου εἶναι ἓνα σαφές προμῆνυμα τοῦ τί θὰ ἀκολουθοῦσε. Μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωνε ὁ Παλαμᾶς, ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημα τῆς Ἀκροπόλεως: «Ἐχομεν ἢ δὲν ἔχομεν φιλολογίαν;»⁸, ὁ Χατζόπουλος ἐπέκρινε μὲ ἀρκετὴ εἰρωνεία τὸν Παλαμᾶ ὅχι τόσο ὡς ποιητὴ, ὅσο ὡς κριτικὸ: «Καὶ ἀν ἴσως ἡ προσωπικὴ ἐμπάθεια ἢ συμπάθεια ἐπηρέασαν κάποτε καὶ πνεύματα ἀνώτερα, πῶς ὅμως ὁ φιλόσοφος ποιητῆς τῶν ἡμερῶν μας εἶναι ἄξιος αὐτὸς νὰ σέρνῃ τὸν χορὸν τῶν ἰδεῶν, ἔρχεται τὸ τελευταῖον δημοσίευσμά του εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν» νὰ δώσῃ γνήσιον δεῖγμα τοῦ τρό-

τάσεων στὴν τριακονταετία 1880-1910, στὶς ὁποῖες φυσικὰ πρωταγωνιστεῖ ὁ Παλαμᾶς. Ὡστόσο, ἐπεὶ δὲν ἔχει ὡς ἀποκλειστικὸν στόχον τοῦ τῆ διερεύνηση τῶν σχέσεων τῶν δύο δημιουργῶν, δὲν παρουσάζει ὅλα τὰ κείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα μας, οὔτε τὰ σχολιάζει ἀναλυτικὰ, οὔτε πολὺ περισσότερο προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὰ αίτια αὐτῆς τῆς διαμάχης τους, βλ. «Οἱ προβληματισμοὶ τῆς κριτικῆς καὶ ὁ Παλαμᾶς, 1880-1910», Ἡ κριτικὴ στὴ νεότερη Ἑλλάδα. Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας. Ἰδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1981, κυρίως τὶς σ. 127-144. Εὐρύτερη θεώρηση τοῦ κριτικοῦ ἔργου τοῦ Κ. Παλαμᾶ καὶ τῶν νεότερων μελετητῶν τῆς κριτικῆς του πραγματοποιεῖται στὸ βιβλίο τοῦ Ἀπ. Σαχίνη, Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ κριτικὴ. Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 1994, εἶναι, ὅμως, ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους τοῦ ἡ μελέτη τῶν κριτικῶν ἀντιπαράθεσεων τοῦ ποιητῆ.

6. Βλ. τὴν ἐπαινετικὴ κριτικὴ: Πέτρος Βασιλικός, «Τὰ βιβλία. Ὁ Τάφος τοῦ κ. Κωστῆ Παλαμᾶ», Ἡ Τέχνη, τεύχ. 3, Ἰανουάριος 1899, σ. 68-69, ὅπου ὑπερασπίζεται τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὶς κατηγορίες ἄλλων γιὰ ἐλαττώματα, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος θὰ τοῦ ἐπισημάνει ἀργότερα (π.χ. ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶναι «σκοτεινὸς καὶ ἀσαφής» συμβολιστῆς ποιητῆς).

7. Ὡς τὴν περίοδον τῆς Τέχνης τουλάχιστον, ὁ Χατζόπουλος παραδεχόταν τὸν Παλαμᾶ γιὰ δάσκαλόν του καὶ τὸν ἐκτιμοῦσε πολὺ, βλ. τὰ ὅσα τοῦ γράφει σχετικὰ ὁ Καμπύσης: «Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Γιάννη Καμπύση» [στὸν Κ. Χ.], Εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Νέα Ἑστία, τόμ. 19, τεύχ. 225 καὶ 226, 1 καὶ 15-5-1936, σ. 635-641 καὶ 708-710 = Καμπύσης, Ἀπαντα. Ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις «Πηγή», 1972, σ. 590-604.

8. Ἐανατυπώθηκε μὲ τίτλον «Ἡ φιλολογία μας» στὰ Ἀπαντα, τόμ. 6, σ. 137-146.

που με τὸν ὁποῖον τὰς μετεχειρίσθη εἰς μίαν κριτικογραφικὴν ἀκολασίαν ἡ ὁποία τόσα χρόνια τώρα προβάλλει ἀξιωματικὰ πάντοτε πλαστοπροσωποῦσα τὰ νοήματα, παρερμηνεύουσα τὴν σοφίαν, συγχίζουσα τὴν γνησίαν ἐκδήλωσιν κάποιου ἀληθινοῦ αἰσθήματος ἂν ἐσημειώθη κάπου εἰς τὸν ὀρίζοντά μας, με κάθε πυροτεχνικὸν κατασκευάσμα ἢ σαλτιμπαγκικὴν δεξιότητα τῆς στιγμῆς καὶ μεταδίδουσα ἔτσι τὸ μόλυσμα τῆς ψευτιᾶς, τῆς ἀσυνειδησίας καὶ τῆς ἐπιδείξεως. Ἡ ἔλλειψις μιᾶς ἀτομικότητος, μιᾶς πίστεως, ὅπως τὸ εἶπεν ὁ Καμπύσης, εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς κριτικῆς αὐτῆς.»⁹ Ἐνοχλήθηκε ἄραγε ὁ Χατζόπουλος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἐπαινοῦσε τὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη καὶ μερικῶν ἄλλων, τοὺς ὁποίους αὐτὸς δὲν θεωροῦσε ἀξιόλογους δημιουργοὺς, ἢ ἀπὸ τὸ ὅτι γιὰ τὴ δική του συνεισφορά στὴν τέχνη (καὶ τοῦ φίλου του Λ. Πορφύρα) ἀφιέρωνε μόνο δύο γραμμές; Οὐμίζω ὅτι τὸ ἄδικο αὐτὸ σχόλιο δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ὁ Διώνυσος* (1901-1902) τῶν Μ. Χατζόπουλου καὶ Γ. Καμπύσης, τὸ ὁποῖο φιλοξένησε καὶ ἄλλες ἀντιπαλαμικὲς κριτικὲς. Χρειάζεται ἀκόμη νὰ λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι καὶ οἱ στενότεροι φίλοι του, ὁ Καμπύσης, ὁ Νιρβάνας καὶ ὁ Πορφύρας, εἶχαν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο.

Στὸ τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὁ Παλαμᾶς βρισκόταν στὸ κορύφωμα τῆς δημιουργικότητάς του (1904, *Ἀσάλευτη ζωὴ*—1907, *Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου*—1910, *Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ*) καὶ εἶχε ἀναγνωριστεῖ σχεδὸν καθολικὰ ὡς ὁ σημαντικότερος ποιητὴς καὶ κριτικὸς «τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου του». Ἀλλὰ καὶ ὁ Χατζόπουλος, ποὺ βρισκόταν στὴ Γερμανία (1905-1914), ζοῦσε μιὰ περίοδο μεγάλου ἰδεολογικοῦ προβληματισμοῦ, ποὺ τοῦ δημιουργοῦσε μεγάλη συγγραφικὴ εὐφορία. Ὅπως παραδεχόταν ὁ ἴδιος, ἡ δημιουργικότητά του ὀφειλόταν κατὰ μεγάλο μέρος στὴν ἰδεολογική του ἐνταξὴ στὸ σοσιαλισμὸ καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ μεταδώσει τίς νέες ἰδέες του¹⁰.

Ὁ Νουμᾶς ἦταν τὸ «βῆμα» του καὶ ἡ παρουσία του σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸ 1907 εἶναι ἐντυπωσιακή¹¹. Δημοσίευε ποιήματα καὶ πεζά, συμμετεῖχε με πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ μεγάλη συζήτηση γιὰ τὸ «κοινωνικὸ μας ζήτημα», ποὺ ξεκίνησε με ἀφορμὴ τὸ ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Γ. Σκληροῦ, καὶ ἔγραφε τακτικὰ ἄρθρα λογοτεχνικοῦ περιεχομένου καὶ βιβλιοκρισίες. Οἱ τελευταῖες προκαλοῦσαν ἀπαντήσεις ἀπὸ τοὺς κρινόμενους, σχόλια καὶ ἀντίθετες ἀπόψεις ἀπὸ ἄλλους κριτικούς.

9. Πέτρος Βασιλικός, «Ἐξ ἀφορμῆς τῆς μεταφράσεως τοῦ *Ἰλαοκόντορ*», *Ὁ Διώνυσος*, τόμ. II, σ. 250. Βλ. καὶ γράμμα του στὸν Κ. Ντῆτριχ, στίς 15-11-1905, με τὸ ὁποῖο ἐπιτίθεται στὴ «συμμορία Ψυχάρη-Παλαμᾶ», «Τὰ γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος ΙΗ', ἀρ. 9 (748), 1-11-1921, σ. 138-139.

10. Βλ. γράμμα στὸν Γιαννιδί στίς 25-5-1910, ὅπου καὶ στὴ σημ. 4, τεύχ. 729, 15-11-1957, σ. 1688.

11. Βλ. Ρήγας Γκόλφης, «Ὁ Χατζόπουλος καὶ ὁ Νουμᾶς», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 28, τεύχ. 332, 15-10-1940 <Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Χατζόπουλο>, σ. 1294-1298.

οί χριτικές του μπορεί να θεωρούνταν αύστηρές, πολύ προσωπικές, μερικές φορές άδικες, όπως ούποτε όμως δεν περνούσαν απαρατήρητες¹².

«Ὅπως φανερώθηκε ἡ ἀρετὰ πλούσια ἀλληλογραφία του, συνήθιζε νὰ σχολιάζει τὰ γραπτά του, ἰδιαίτερα τὰ κριτικά, μὲ τοὺς φίλους του — ὅλους γνωστοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς—. Ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπαινοῦσαν τὴν κριτικὴ του αὐστηρότητα καὶ τὸν παρότρυναν θερμὰ στὸ ἔργο του. Ὁ Φῶτος Πολίτης, τοῦ ὁποίου τὴ γνώμη ὑπολόγιζε πολλὸ ὁ Χατζόπουλος, τοῦ ἔγραφε στίς 15 Μαρτίου 1909: «Συμφωνῶ ἐντελῶς μαζὺ σας γιὰ τὴν ιδέα σας περὶ τέχνης, καὶ χαίρουμαι, ποὺ ἀναλάβατε τὸν κριτικὸ ἀγῶνα κάτου, φυσῶντας ἔτσι μιὰ καινούρια πνοή, καὶ καταστρέφοντας τὴν ἀντίληψη πῶχουν ὅλοι τοὺς ἐκεῖ γιὰ τὴν τέχνη [...]. Θὰ γίνετε ἔτσι ἀρχηγὸς μιᾶς καινούργιας λογοτεχνικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα, τόσο ἀναγκαίως καὶ ἐπείγουσας. Ἀπὸ σᾶς προσμένουμε μὲ ἀλύπητες κριτικὲς καὶ μὲ δημιουργικὰ ἔργα, σὰν τὰ τελευταῖα σας πλάι, νὰ δώσετε τὸ χτύπημα στὸ στραβὸ δρόμο, ποὺ πῆρε ἡ νεώτερη λογοτεχνία. Ἄλλος ἀπὸ σᾶς δὲν ὑπάρχει. Ὅλοι οἱ κάτου εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ δράση τους, κι' ἀπὸ τὸ Ντισεϊνμό τους.»¹³

Λίγες μόνο μέρες αργότερα (27-2-1909), ο Νιρβάνας, που είχε μόλις δοκιμάσει τα βέλη της κριτικής του Χατζόπουλου¹⁴, ένθουσιασμένος τώρα με την

12. "Όταν στα τέλη του 1911 ο Γιώργος Ν. Πολίτης, ανέλαβε τη στήλη της κριτικής στο Νομιά έγραφε πολύ χαρακτηριστικά: «Ο Πέτρος Βλαστός κι ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος είχαν ανάλαβει άλλοτε από τις στήλες του Νομιά την επισκόπηση της λογοτεχνικής μας κίνησης». "Όσο κι αν δε μπορούμε να νησνηούμε τη μονομέρεια της κριτικής αντίληψης στους δυό ξεχωριστούς λογοτέχνες, πάντα, δάκαίριο τὸ καλλιτεχνικό τους έργο είναι τόσο επιβλητικό, πὸ μᾶς τρωμάζει τὸ πὼς τοιμάμε σήμερα μ' αὐτές τις κριτικές μας σημειωσούλες νὰ δώσουμε λαβή στὸ ὅποιαδήποτε σύγκριση», «Κριτικὲς σημειωσούλες», *Ὁ Νομιάς*, γρόνος Ο', ἀρ. 457, 27-11-1911, σ. 645.

13. Γράμμα της 15-3-1909, από Jena, «Ανέκδοτη αλληλογραφία Φώτου Πολίτη-Κ. Χατζόπουλου», Νέα Έστία, τόμ. 28, τεύχ. 332, 15-10-1940, σ. 1306.

14. Με άφορητή το θεατρικό έργο του Νιρβάνα (‘Αρχιτέκτονας Μάρθας) ο Χατζόπουλος είχε με τον συγγραφέα μιιά μεγάλη συζήτηση για τὸ θέατρο, τὴ θεματική του καὶ τὴν κοινωνική του λειτουργία, ἀπὸ τὴς σπῆλῃς τοῦ Νομαῦ βλ. Πέτρος Βασιλικός, ‘Γιὰ ἕνα κοινὸ καὶ γιὰ ἕνα δρᾶμα’, χρόνος ΣΤ’, ἀρ. 278, 13-1-1908, σ. 5-8, ‘Απάντησὶς σὲ μιὰ πρόκληση’, ἀρ. 282, 10-2-1908, σ. 8, ‘Γιὰ ἕνα ἄλλο δρᾶμα καὶ μιὰ κοινωνία’, ἀρ. 284 καὶ 285, 24-2 καὶ 3-3-1908, σ. 2-7 καὶ 2-7, ‘Μιὰ ἐξήγησις στὸ Μάρθα καὶ στὸν ποιητὴ του’, ἀρ. 291, 13-4-1908, σ. 6-7, ‘Μιὰ ἀκόμα ἀπάντησις’, ἀρ. 307, 31-8-1908, σ. 2-8, καὶ ἀντίστωμα: Π. Νιρβάνας, ‘Σπύρος Μελέξ. Ὁ Γουὶς τοῦ Ἰσμου. Ἀθῆναι, ἐκδόσις “Παναθηναίων” 1908’, Παναθήναια, χρόνος Η’, 15-1-1908, σ. 219-220 (στὴν κριτική αὐτὴ παρεμβάλλεται, ἀπλῶς, ἡ ‘πρόκληση’ τοῦ Ν. νὰ ἀναπτύξει ὁ Χατζόπουλος τὴν κριτική του γιὰ τὸν ὁ ‘Αρχιτέκτονα Μάρθα’), ‘Γιὰ ἕνα δρᾶμα καὶ γιὰ ἕνα κριτικόν’, Ὁ Νομαῦ, χρόνος ΣΤ’, ἀρ. 285, 2-3-1908, σ. 4-6, ‘Πέρα ἀπὸ ἕνα δρᾶμα’, ἀρ. 297, 25-5-1908, σ. 1, ‘Λίγα λόγια ἀκόμα’, ἀρ. 308, 7-9-1908, σ. 7-8, τὰ ἄρθρα τοῦ Ν. στὸ Νομαῦ ἀναδημοσιεύοντο.

άρνητική κριτική του φίλου του για τὸ ἔργο τοῦ Σ. Σκίπη, τοῦ ἔγραφε χαρακτηριστικὰ: «Ἐσὺ ποὺ εἶσαι μακριὰ καὶ ἔχεις καὶ τὸ κουράγιο, βάρρα, νὰ συχωρεθοῦν τὰ πεθαιμένα σου. Βάρρα ἀλύπητα!»¹⁵

Σὲ γράμμα του στὸν Χατζόπουλο, στίς 15 Μαΐου 1909, ὁ Λάμπρος Πορφύρας ἔγραφε: «Σοῦ σφίγγω τὸ χέρι μ' ἐνθουσιασμό. Τὸν ἴδιο ποὺ ἔχω καὶ σὰν διαβάζω τὰ ἄρθρα σου, ποὺ πασχίζεις νὰ πολεμήσεις αὐτὸ τὸ με γ α λ ο. Ἡ Σοσιαλιστικὴ ἄποψη τῆς τέχνης, μουρμούρισε ἕνας φίλος μας ποιητής, μεγάλος στίς κακὲς του ὥρες. Ἡ ἀπόλυτη καὶ καθαρῶς αἰσθητικὴ, τοῦ ἀπάντησα ἐγώ. Κι ἔχάρηκα ποῦδωσες καὶ σὺ μιὰν ἀπάντηση στὸ τελευταῖο σου ἄρθρο: «Ἡ τέχνη κι ὁ Σοσιαλισμός»¹⁶. Αὐτὴ ἡ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τῶν κριτικῶν του ἀπὸ τοὺς φίλους του τοῦ δημιουργοῦσε ἀναμφισβήτητα τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἀπόψεις του θὰ εἶχαν καὶ τὴν ἀποδοχὴ ἐνὸς εὐρύτερου κοινοῦ.

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ συζήτηση, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, δόθηκε τὸ 1909, ὅταν δημοσίευσε τὴ γνωστὴ μελέτη του «Ἡ ψυχολογία τοῦ συμβολισμοῦ»¹⁷. Σ' αὐτὴν παρουσίαζε τοὺς λόγους πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ὀδήγη-

ται στὸ βιβλίο: Παύλου Νιρβάνα, *Τὰ Ἀπαντα*. Ἀναστύλωσε καὶ ἔκρινε Γ. Βαλέτας. Τόμ. Γ'. Ἐκδοτικὸς οἶκος Χρήστου Γιωβάνη, Ἀθῆναι 1968, σ. 260-269. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Νιρβάνας, παρὰ τὴν ἀντίθεση του στίς σοσιαλιστικὲς ἀπόψεις τοῦ Χ., ἀντιμετώπισε τελικὰ πολὺ θετικὰ τὰ ἐπικριτικὰ σχόλια τοῦ φίλου του· βλ. γράμμα τοῦ Ν. στίς 3-2-1909: «Μ' ἔπερνε γιὰ κακιομένον, ὕστερα ἀπ' τὴ συζήτησι γιὰ τὸν "Α. Μάρθα"». Γελῶ πού τὸ συλλογίζομαι. Ἀπ' τίς ἀπαντήσεις μου μποροῦσες νὰ καταλάβης πόσο λίγο εἴμουν κακιομένος καὶ πόσο ὁ τόνος μου ἦταν φιλικὸς—ἐρωτικὸς σχεδόν—καὶ τίς στιγμὲς πού μοῦ φάνηκες σκληρὸς καὶ μοῦ ἀρνῆθηκες κ' ἕνα γλυκὸ λόγο. Γιὰ μένα ὁμως τὰ λόγια σου ἦταν πάντα γλυκὰ καὶ —πίστεψέ με— ἐννοιωθα καὶ κάποια ἱκανοποίησι, πού ἕνα πνεῦμα σὰν τὸ δικό σου στρεφότανε μὲ τόση ἐπιμονὴ στὸ ἔργο μου ἔστω καὶ γιὰ νὰ τὸ κακομεταχειριστῇ», «Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία Νιρβάνα - Χατζόπουλου». Κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση Γ. Βαλέτα, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 23, τεύχ. 270, 15-3-1938, σ. 417 = *Τὰ Ἀπαντα*, τόμ. Ε', β.π., σ. 535.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 420 = *Τὰ Ἀπαντα*, τόμ. Ε', σ. 540.

16. Α. Πορφύρας, *Ἀπαντα*. Ἐκρινε. Γ. Βαλέτας. Γ' ἔκδοση. Ἐκδότης Ι. Γ. Βασιλείου, Ἀθῆναι 1982, σ. 349. Βλ. καὶ γράμμα τῆς 12-12-1909, σ. 357-358, ὅπου καὶ ἄλλα γιὰ τὴν ποίησιν τῶν νέων.

17. Ὁ Νουμᾶς, χρόνος Ζ', ἀρ. 336, 2-3-1909, σ. 1-4 καὶ ἀρ. 337, 29-3-1909, σ. 2-4. Σὲ γράμμα του στὸν Παρορίτη, στίς 14-6-1909, ὁ Χ. ἔγραφε ὅτι τὸ ἐκτενὲς αὐτὸ κείμενο ἦταν «ὁ πρόλογος ἐνὸς ἁρθροῦ, πού τὸ τελευταῖο κομμάτι του μένει στὸ συρτάρι μου κ' ἔχει ἀντικείμενο τοὺς Νεκροὺς τῆς Ζωῆς [= συλλογὴ διηγημάτων τοῦ Κ.Π., τὸ 1907]», βλ. «Ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ Χατζόπουλου. Στὸν Κώστα Παρορίτη», Ὁ Νουμᾶς, χρόνος ΙΖ', ἀρ. 696, 8-8-1920, σ. 93. Ἀγνωστο εἶναι γιὰτί δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ δημοσίευση τοῦ ἁρθροῦ, πού ἀποκτᾷ ἔτσι ἄλλο κέντρο βάρους. Ἐδῶ εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ διευκρίνιση γιὰ τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ποίησιν καὶ στὴν πεζογραφία τοῦ Χατζόπουλου, πού ἀντλοῦν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ συμβολισμό, καὶ στὴν ἐπικρίση ἀπὸ τὸν ἴδιο

σαν στη δημιουργία του συμβολιστικού κινήματος στην Ευρώπη και κατόπιν εξέταζε τη σύγχρονή του ελληνική λογοτεχνία με την προοπτική των σοσιαλιστικών του ιδεών. Οι βασικές κριτικές αρχές του έκπορεύονταν από την άποψη ότι: «Τὰ φιλολογικά ρεύματα κ' οἱ τεχνοτροπίες δὲ σχηματίζονται καὶ δὲ γεννιούνται ἀπ' τὸ αὐθαίρετο θέλημα ἀτόμων, μὰ ἔχουν τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν καθεπορὰ κοινωνικὴ συνείδηση [...] Φιλοσοφία καὶ τέχνη εἶναι κ' αὐτὲς ἓνα ἀπὸ τὰ πνευματικὰ ὅπλα [τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων] καὶ σύνωρα ἓνα ἰδεολογικὸ ἔδαφος ποὺ ξεδιπλώνεται ὁ κοινωνικὸς ἀγώνας ἢ ἔστωντας μονάχα καθρεφτίζεται. [...] Ἔργο τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης δὲν εἶναι νὰ μᾶς σκεπάζουν τὴν πραγματικότητα σὲ σοφίσματα ἢ μυστήρια, μὰ νὰ μᾶς τὴν ἐξηγούν, ἢ καθεμιά μὲ τὰ δικά της μέσα.»¹⁸

Ἵποστήριζε, λοιπόν, ὅτι ὁ συμβολισμός, στὸν ὁποῖο «ἡ ποίηση καὶ ἡ τέχνη φοροῦν τὸ μελάνυ μαντῶ τοῦ μυστηρίου», εἶναι δεῖγμα τῆς παρακμῆς τῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ «γυρίζει στὸν μυστικισμό», γιατί «τὴν τρομάζει ἡ πραγματικότητα» (δηλαδή «ἡ ἄνοδος τῆς ἐργατικῆς τάξης, οἱ πρόοδοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός»). Ἡ ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἐπιδρᾷ στὴν τέχνη, κατὰ τὸν Χατζόπουλο, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ὅταν ἡ αἴσθησις τῆς πραγματικότητος χάνεται, τὸ αἶσθημα ξεραίνεται καὶ θολώνει κ' αὐτό, ἡ σκέψις, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐξηγήσῃ, ζητάει νάβρῃ τρόπο νὰ τῆς ξεφύγῃ, σαστισμένη ἀπὸ τὴν ἀδυναμία της, καταφεύγει στὴν πρόχειρὴ ἄρνησις ἢ σὲ μιὰ ἀπόκρυφὴ ἢ ἀσαφὴ ἐρμηνεία».

Ἡ συμβολιστικὴ τεχνοτροπία ἀλλὰ καὶ ἡ «ποίηση τῶν ἰδεῶν», ἡ λεγόμενη «φιλοσοφικὴ ποίηση» (ποὺ εἶναι ὅμως θολὴ καὶ καταφεύγει στὸ σύμβολο καὶ τὴν ἀλληγορία ἢ στηρίζεται σὲ ξενόφερτα διαβάσματα, χάνοντας «τὴ δύναμη τοῦ αὐθόρμητου καὶ τὴν ἀξία καὶ τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει ὅταν βγαίνει ἀπ' τὴν ἄμεση πείρα»), ρίζωσαν στὴν Ἑλλάδα, γιατί «καμμιὰ ἄλλη κοινωνία δὲν ἔχει χάσει [σὲ τέτοιο βαθμὶ] τὴν αἴσθησις τῆς πραγματικότητος»¹⁹. Γι' αὐτὸ καὶ «κηρύχεται σὰν ποίηση μεγάλῃ τὸ παραστράτισμα ἀπ' τὴν ποίηση [...] καὶ

τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς. Τὰ ἐλαττώματα ποὺ ὁ Χατζόπουλος διέκρινε στὸ συμβολισμό καὶ τὰ ὁποῖα ἐπέσημανε στὸ ἄρθρο τοῦ «Ἡ ψυχολογία τοῦ συμβολισμοῦ», καθὼς καὶ σὲ κριτικὲς τῆς ἰδίας ἐποχῆς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμά καὶ ἄλλων νεότερων ποιητῶν, φρόντισε σχολαστικὰ νὰ τὰ ἀποφύγῃ στὴν ποίησή του, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν καθαρότητα τῶν εἰκόνων, γιὰ τὴν, μέχρι κατάρχησις, ἀπλὴ διατύπωση τῶν νοημάτων καὶ γιὰ τὴ συντομία τῶν ποιημάτων του. Ἀλλὰ συμβολιστικὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ ὁποῖα ἐνοπίζουμε στὸ ἔργο του, ὅπως ἡ μουσικότητα, ἡ ἔκφρασις συναισθηματικῶν καταστάσεων (κυρίως τῆς μελαγχολίας) μέσω τῶν συμβόλων, δὲν τὰ ἐπέκρινε ποτέ.

18. Οἱ φράσεις ἀπὸ τὸ παραπάνω ἄρθρο, ἀρ. 336, σ. 2. Στὴν ὁρθογραφία τῶν ἀποσπασμάτων ἀκολουθῶ τὴν α' δημοσίευσή.

19. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 336, σ. 3.

ή ποιητική νεολαία του τόπου ξεπέφτει μ' αυτό το παράδειγμα και την ενθάρρυνση στο παραμύθιο, στον κυκεώνα και στο σύγχυσμα του νοῦ και του αἰσθήματος»²⁰. Κατὰ προέκταση ἡ ποίηση αὐτὴ εἶναι προσιτὴ μόνο σὲ λίγους καὶ δὲν ἐπιτελεῖ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία της. (Ἐπισημαίνω ὅτι πολλὰς φορὲς χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «ποίηση» καταχρηστικά, ὑπονοώντας γενικὰ τὴ λογοτεχνία.)

Ὑποστήριζε, ἀκόμη, ὅτι «ὁ ποιητὴς μετράει τὴν ἀξία του ἀπὸ τὸ πῶς μυρίζεται τὸ μέλλον, δημιουργεῖ σὲ μιὰ προέκταση τῆς πραγματικότητος καὶ γίνονται ἔτσι ὁ δρομοδείκτης τῆς ζωῆς [...] κ' ἔτσι μὰς δίνει τὴν εἰκόνα τοῦ μελλόμενου. Αὐτὴ, ὅμως δὲ δίνεται μὲ σύμβολα καὶ μὲ ἀφαιρέματα, μὰ μὲ ζωντανὰς μορφὰς κ' εἰκόνες.»²¹ Τὰ «θετικά»²², λοιπόν, κατὰ τὴ γνώμη του χαρακτηριστικὰ τῆς ποίησης ἦσαν «ἡ φωτινάδα καὶ ἡ ζωντάνια τῆς εἰκόνας», ποὺ «φανερώνει τὴ δύναμη τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος τοῦ ποιητῆ» καὶ «τὸ πλούτισμα τῆς ζωῆς μὲ τὴν παράσταση σὲ ὁμορφίαν μιᾶς νέας ὕψης τῆς ζωῆς, μὲ τὸ ξεσκέπασμα μιᾶς νέας ἀγνωρῆς δίπλης τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς»²³. Ἀντὶ γιὰ τὸ συμβολισμό, ἐπομένως, πρότεινε τὸ ρεαλισμό, προβάλλοντας, μάλιστα, ὡς ἄξιο ἐκπρόσωπό του τὸν Κ. Παρορίτη.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Χατζόπουλος δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ παρουσιάσει καὶ νὰ κρίνει συστηματικὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συμβολιστικοῦ κινήματος. Ὁ στόχος του ἦταν πολὺ διαφορετικὸς καὶ στὴ βάση του ἐξωλογοτεχνικός. Προβάλλοντας τὴν ἀποψη ὅτι ἡ λογοτεχνία ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς κοινωνίας ἢ ἀκόμη ἓνα ιδεολογικὸ ὄπλο στοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες, πετύχαινε ἀφενὸς νὰ ἐπικρίνει τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ ἀφετέρου νὰ υποδηλώσει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῆς μιᾶς μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας θὰ ἔφερνε οὐσιαστικὴ βελτίωση καὶ στὴν ἄλλη. Ὑβλεπε, βέβαια, ὅτι πολὺ εὐκολότερη ἦταν ἡ προβολὴ τῶν ιδεῶν αὐτῶν πρῶτα μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία. Ἔτσι, ἄλλωστε, δικαιωνόταν καὶ ὁ δικὸς του ρόλος, καθὼς μὲ τὶς κριτικὲς του συντελοῦσε στὴν «ἐξυγίανση» τῆς λογοτεχνίας τοῦ τόπου.

Σχολιάζοντας ἐπιγραμματικὰ στὸ ἴδιο κείμενο τὸ ἔργο μερικῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ κυρίως τὴν ἀποδοχὴ ἢ τὴν ἀπόρριψή του ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες

20. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 337, σ. 3.

21. Ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ.

22. Στὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα γράμματος του (24-2-1909) στὸν Παῦλο Νιρβάνα ἐπαναλαμβάνει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς «ἀνώτερης ποίησης»: «μὴ νομίζεις πὼς θὰ σταματήσω καὶ ὅταν τὸ φέρῃ ὁ λόγος δὲ θὰ φωνάξω σ' ὅλους τοὺς ποετὰστρους, πὼς ἡ ἀνώτερη ποίηση εἶναι ἡ γαλήνια καθαρότητα, καὶ γνώρισμά της δὲν εἶναι τᾶπλωμα, μὰ ἡ βραχυλογία καὶ τὸ κλεισιμο πολλοῦ σὲ λίγο χῶρο», ὁ.π., σ. 418 = Τὰ Ἀπαντα, τόμ. Ε', ὁ.π., σ. 537.

23. Ὅπου καὶ στὴ σημ. 18, σ. 2.

και τους νεότερους ποιητές, έγραψε ότι οι τελευταίοι μιμοῦνταν μόνο τις «ἀντι-ποιητικές τάσεις» του παλαμικού έργου. Βέβαια, ἀκόμη κι ἂν δὲν κατονόμαζε τὸν ποιητὴ, δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης ποιὸς ἦταν ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς «σκοτεινῆς, φιλοσοφικῆς ποίησης» στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ ἡ σύντομη φράση, πάντως, ἄρκεσε στὸ γιὸ τοῦ Παλαμᾶ, Λέαντρο, γιὰ νὰ ἐξεγερθεῖ καὶ μὲ τὸ ψευδώνυμο Π. Φλ., νὰ τὸν προκαλέσει ἐπανειλημμένα νὰ ἐξηγήσει τὸν ἰσχυρισμὸ του.²⁴

Ἀρχικὰ ὁ Χατζόπουλος προσπάθησε νὰ δώσει στὸν ἄγνωστο ὑπερασπιστὴ τοῦ παλαμικοῦ έργου μιὰ σύντομη ἀπάντηση, ἐντάσσοντάς τὴν στὰ ὅσα ἔγραψε ἀπαντώντας στὸν Σπήλιο Πασαγιάννη, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τὸν κατέκρινε γιὰ τὰ ὅσα εἶχε καταλογίσει στὴν ποίηση τοῦ Σικελιανοῦ²⁵. Ἐγραψε, λοιπόν: «τὸ πάτημα δηλ. σὲ περιοχὲς ἀταίριαστες μὲ τὴν ποιητικὴ ἰδιοφυΐα, τὸ τέντωμα σὲ σφαῖρες ἀνώτερες ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἱκανότητα καὶ δύναμη, καὶ τὸ πάσκισμα νὰ παρασταθεῖ τὸ παραστράτιστα αὐτὸ σὰν τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς τέχνης, εἶναι ἀδυναμίες ποὺ μᾶς θλίβουν σ' ἓνα ποιητὴ καθὼς ὁ Παλαμᾶς, κι αὐτὴ τὴν ὄψη τῆς ποίησης καὶ τῆς κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ ὀνόμασα, κ. Π. Φλ., (ἴσως μ' ὄχι πολλὴ ἐπιτυχία στὸν χαρακτηρισμὸ) ἀντιποιητικὲς τάσεις. Πῶς, μὲ ὅλη τὴ μὴ συμπάθειά μου στὴν ἀνάποδὴ ὄψη τοῦ έργου τοῦ Παλαμᾶ, μὲ ὅλη τὴ ριζική μου ἀντιλογία τόσο στὴν ποιητικὴ ὅσο καὶ στὴν κριτικὴ ἐκδήλωσή της, δὲ φτάνω ὥς τὸ νὰ μὴν ἀναγνωρίσω τὴ μεγάλῃ ἀξία τῆς θετικῆς ὄψης τοῦ έργου του καὶ δὲν παύω νὰ τὸν ἐχτιμῶ σὰν πρῶτο μὲς στοὺς πρῶτους σημερινούς ποιητὲς μας, εἶναι, νομίζω, μιὰ ὁμολογία ποὺ δὲ θὰ 'ναι ἀρκετὴ μόνο γιὰ κείνους ποὺ κριτικὴ καὶ τέχνη δὲν ξεβγαίνουν ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς προσωπολατρείας καὶ τοῦ *do ut des*, ποὺ ἐναντίο στὴν ὀλέθρια ἐπιρροή του γίνονται οἱ ἴδιοι ἐπαναστάτες στὴν πολιτικὴ. Ἄν μερικοί, ἀπὸ ὑπερβολικὸ ζῆλο νὰ βροῦν μεγάλους ποιητὲς στὸν τόπο μας καὶ στὸν καιρὸ μας, ἔφτασαν ὥς τὸ σημεῖο νὰ

24. «Γιὰ τὸν Π. Βασιλικό», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Ζ', ἀρ. 339, 12-4-1909, σ. 8 καὶ «Λίγες γραμμὲς γιὰ τὸν Πέτρο Βασιλικό», ἀρ. 368, 29-11-1909, σ. 3. Ἀργότερα γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου ἔγραψε ἓνα μεγάλο ἄρθρο: Π. Φλ., «Σημειώματα (Ἀπάνου στὴν "Ἀπόκριση" τοῦ κ. Κ. Χατζόπουλου)», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Η', ἀρ. 403 καὶ 404, 5 καὶ 12-9-1910, σ. 70-72 καὶ 83-86. Ὁ Χ., ὅμως δὲν τοῦ ἀπάντησε. Λίγο ἀργότερα, πάντως, ὅταν ἤδη γινώριζε ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ ὑποκινητὴς τῆς «διαμάχης», ἔκρινε μᾶλλον εὐνοϊκὰ δύο βιβλία τοῦ Λ. Παλαμᾶ: Π. Β., «*Ἡ Φοινικιά* (Τέχνη καὶ Γράμματα)», *Νέα Ζωή*, τόμ. 7 (1912), σ. 323-324 [διατηρῶ μιὰ ἐπιφύλαξη ἂν τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι τοῦ Χατζόπουλου = Πέτρου Βασιλικοῦ = Π.Β.]; καὶ «*Λυρικὴ ποίηση*» [γιὰ *Τὰ Τραγούδια τοῦ Λοιριάνου* (Ἀθήνα 1912)], *Νέα Ζωή*, τόμ. 8 (1912-1913), σ. 36.

25. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. «Ὁ νέος ἀπὸ τῆ Λιβυκῆς ἔρημο». Ὁ Κωσταντῖνος Χατζόπουλος γιὰ τὸν *Ἀλαφροῖσιωτο* καὶ τὸν Ἀγγελὸ Σικελιανό, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 133, τεύχ. 1582, 1-6-1993, σ. 733-742, ὅπου ἐπισημαίνω ὁρισμένα ζητήματα ποὺ ἀναπτύσσω ἐδῶ καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συμπληρωματικὲς ὁψεις τοῦ κριτικοῦ Χατζόπουλου.

κατατάζουν τὸν ποιητὴ τοῦ Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου κοντὰ στὸν ποιητὴ τῶν Ἑλεύτερων πολιορκημένων, ἡ τόλμη αὐτή, ὅσο ἀπ' τὸ ἄν μέρος δείχνει τὸ λίγο σεβασμὸ καὶ τὶς λιγότερες ἀκόμα ἀπαίτησες ποὺ ἔχουν ἀπ' τὴν τέχνη, ἀπ' τ' ἄλλο δὲν ἔχει ἄλλο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ νὰ πληθαίνει τοὺς Μπάβιους καὶ Ναίβιους καὶ νὰ θρέφει τὴ σύγχυση στὴν ἀντίληψη τῆς τέχνης ὡς τὸ σημεῖο ποὺ κάθε ἀσυνάρτητο ξάναμμα νὰ παρουσιάζεται γιὰ ὀρμητικὸ πέταμα, κάθε συγχυσμένο ξάφνισμα ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς νὰ περνάει γιὰ νέο μεγαλοράματο ἀντίκρουσμά της, κάθε ἀδυναμία ποιετᾶστρου νὰ φτάσει μιὰ πλαστικὴ ἔκφραση καὶ νὰ ὑποταχθεῖ σὲ μιὰν ἐνότητα καὶ ἁρμονία, νὰ τυμπανίζεται σὰν πλούσια ζωὴ, μεγάλη ἐμφάνιση ποὺ ἔρχεται νὰ ταράξει τὰ παραδεγμένα.»²⁶

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς ἔδινε μὲ τὰ ἀρχικὰ Π. Φλ. [=Πέτρος Φλώρης, ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς *Τρισεύγηνς*] ἓνα στοιχεῖο στὸν Χατζόπουλο γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ποὺς ἦταν ὁ ἀγνωστος ἀρθρογράφος, γιατί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Χατζόπουλου, ποὺ πρόσφατα ἔγινε γνωστό,²⁷ στὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Λέανδρου στὸ Μόναχο τὸ 1908 εἶχαν συζητήσει ἀρκετὰ γι' αὐτὸ τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ πατέρα του. Ὁ Χατζόπουλος, ὅμως, δὲν κατὰλαβε ποὺς κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο αὐτό. Ὑποπευόταν, μάλιστα, ἀρχικὰ τὸν Φῶτο Πολίτη καὶ κατόπιν τὸν Ρήγα Γκόλφης.²⁸ Ἰσως, ἐπειδὴ εἶχε συγκρουστεῖ καὶ μὲ τοὺς δύο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐξαιτίας τῆς «Σοσιαλιστικῆς Δημοτικιστικῆς Ἑνώσεως», ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ὀργανώσει.²⁹ Εἶναι πιθανὸ ὅτι θὰ ἀπαντοῦσε διαφορετικὰ στὸν Π. Φλ., ἀν γνῶριζε τὴν ταυτότητά του.

Στὸν Ταγκόπουλο, πάντως, ἔγραψε: «Ὅποιος κι ἂν εἶνε δὲ θυμῶνω. Δὲ μοῦ ἀρέσει ὅμως ποὺ λείπει τὸ θάρρος νὰ βγεῖ μὲ τὸ τῶνόμα του ὅποιος κι ἂν εἶνε καὶ νὰ πολεμήσει γιὰ τὴν ἰδέα του. Ἐτσι αἰσθάνομαι κάπια στενοχώρια μὲς στίς στήλες τοῦ «Νουμᾶ». Νιώθω τριγύρω μου μονάχα δυσανεσθημένους ἀπὸ τὴν τόλμη μου νὰ τοὺς πειράζω τὰ εἰδωλά τους. Κι αὐτὴ ἡ εἰδωλοατρεία ρίχνει νομίζω τὸν ἀγῶνα μας. Μὴ μὲ παραξηγήσεις πῶς μὲ πειράζουν οἱ ἀντιλογίες. Εἴσαι καὶ σὺ πολεμικῆς φύσης σὰν κ' ἐμένα καὶ πρέπει νὰ μὲ νιώσεις πῶς ψοφῶ γιὰ ἀγῶνα. Μὰ τὸν θέλω φανερό, πρόσωπο μὲ πρόσωπο. [...] Γενικὰ μοῦ φαίνεται τόσο γελοῖο τὸ νὰ θυμῶνει κανεὶς ἀπὸ τί τοῦ λείει ὁ

26. Πέτρος Βασιλικός, «Δραματικὴ παραγωγή», Ὁ Νουμᾶς, χρόνος Ζ', ἀρ. 364, 1-11-1909, σ. 7.

27. Βλ. Σταυροπούλου, ὅπου καὶ στὴ σημ. 2.

28. Βλ. «Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου στὸν ἰδρυτὴ τοῦ Νουμᾶ», Ὁ Νουμᾶς, χρόνος ΚΒ', τεύχ. 3 (788), Δεκέμβριος 1929, σ. 45.

29. Ὑποπευόταν ἀκόμη ὅτι ὁ Γκόλφης θὰ ἦταν δυσανεσθημένος ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ εἶχε κάνει στὸ ἔργο του· βλ. γράμμα στὸν Γιαννιό, στίς 29-1-1910, ὁ.π., τεύχ. 726, 1-10-1957, σ. 1402.

άλλος για τὸ ἔργο του. "Όταν ἔχει ὁ ἴδιος πεποίηση σ' αὐτό, τί τὸν μέλλει; Ἡ γνώμη τοῦ ἀλλοινοῦ δὲν ἔχει ἀπόλυτη ἀξία. Κάθε ἀντιλογία ὠφελεῖ περισσότερο μὲ τὴν κίνηση ποὺ δίνει στὴ σκέψη νὰ βλέπει καὶ τὴν ἀντίθετη ὕψη. Μὰ αὐτὴ φαίνεται ὅταν ἡ ἀντιλογία δὲν ἔχει λόγο προσωπικὸ μόνο. [...] Εἶχα ἀπὸ δυὸ τρεῖς φίλους γράμματα καὶ μοῦ ἔλεγαν πῶς πρέπει νὰποκριθῶ στὸν κ. Π. Φλ. "Αν σὺ δὲν τὸ νομίζεις ἀναγκαῖο γύρισέ μου συστημένα τὸ χειρόγραφο, γράφοντας μόνο πῶς σοῦ ἔστειλα μὰ δὲν μπορεῖ νὰ τυπωθεῖ στὸ «Νουμᾶ», γιατί εἶναι πολλὸ μακρύν». ³⁰ Μόλις τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ὁ Πορφύρας τὸν πληροφόρησε γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Π. Φλ. ³¹

II. Τὰ βαθύτερα αἷτια

"Αν καὶ ὁ Χατζόπουλος φάνηκε νὰ ἀπαντᾷ μᾶλλον ἀπρόθυμα στὴν πρόκληση τοῦ Π. Φλ., εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπὸ ἀρκετὸ καιρὸ σχεδίαζε νὰ γράψει γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ³². Πλάγια τὸ εἶχε ἀνακοινώσει καὶ στὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, γράφοντας του: «Αἰσθάνομαι μιὰ ἀνάγκη νὰ προσπαθῶ νὰ συνεισφέρω ὅσο μπορῶ στὴν κατανόηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐγγένει προσπάθειας τοῦ ποιητῆ τῶν *Ταμβων καὶ ἀνάπαιστων* ἀπὸ τὴ νέα γενιά μας». ³³ Ἀκόμη, στὴν ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία του εἶχε ἐκφραστεῖ πολλὴ ἀρνητικὰ γιὰ τὸ τελευταῖο καὶ πολλὴ πρόσφατο τότε ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, τὸν *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου*, τοῦ ὁποῖου ὁ νιτσεισμός τὸν ἐνοχλοῦσε. Σὲ γράμμα του στὸν Νιρβάνα, στίς 24-2-09, σχολίαζε: «Μὴ δὲ σοὺ τόγραψα καὶ τότε ποὺ ἔλαβα τὸ βιβλίον [= τὴν *Παρά-Δαλέουσα* τοῦ Νιρβάνα], πῶς μοῦ ἔδωσε ἓναν καθαρμὸ, ὕστερα ἀπ' τὴς γυφτοιερεμιάδες, γιὰ τὴς ὁποῖες δὲν ἔλειψα τὸ ἴδιο νὰ πῶ τὴν ἐπιφύλαξή μου, εὐχαριστῶτας τὸν ποιητὴ τους γιὰ τὴν τιμὴ νὰ μοῦ τὲς στείλει;» ³⁴

Ἀνάλογα δυσμενὴ σχόλια εἶχε κάνει καὶ στὸν Πορφύρα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀπάντησή τοῦ τελευταίου: «Μ' ἔφαγες μὲ τὴ γκρίνια σου γιὰ τὸν *Δωδεκάλογο* τοῦ *Γύφτου*. Σὰ μπορεῖς κάνε κι ἐσύ. Ζηλεύεις. Ἐκεῖ τραβάει τὴν ῥάβδον τῶν Ἰδεῶν. Ἀρρωστες, Δοῦκες, Γύφτοι, Ἰντίες, Βυζάντιο μὲ Γεμιστοὺς καὶ μὲ Ψελλοὺς, κάτω οἱ ἀρχαῖοι, φουσκονεφριές, ὕμνοι στὰ μουλάρια. Κάνε κι ἐσύ, γιούχα σὲ Ὀλυμπος ἀπὸ ἀχνούς. Θὰ θρονιάσουμε τὴν

30. "Όπου καὶ στὴ σημ. 28, σ. 45, γράμμα τῆς 11-1-1910.

31. Πορφύρας, *Ἀπαντα*, β.π., σ. 379.

32. Βλ. γράμμα στὸν Κ. Ντῆτριχ, στίς 15-11-1905, ὅπου: «Μὲ τὸν Παλαμᾶ διαφωνοῦμε στὴ θεμελιώδη ἀρχή. Τέτοια παραδείγματα ἔχω πολλὰ καὶ μιὰ μέρα θὰ τοῦ τὰ πῶ στὸν τύπο», ὅπου καὶ στὴ σημ. 9, σ. 139.

33. Γράμμα (1-8-1908), ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Παλαμᾶ. Βλ. σημ. 2.

34. "Ο.π., σ. 418 = *Τὰ Ἀπαντα*, τόμ. Ε', β.π., σ. 537.

Επιστήμη. Ὡ Επιστήμη καὶ ὦ Ζωὴ τοῦ Νίτσε μὲ τοὺς ἀφεντάνθρωπους. Χαῦνα εἰδύλλια. Γιούχα.»³⁵

Τὸν ἴδιο μήνα ἔγραψε στὸν Βλαχογιάννη, ἀπολογητικὰ ἴσως γιὰ τὴ γνώμη ποὺ εἶχε προηγ. οὐμένως διατυπώσει δημόσια γιὰ τὸ ἔργο του: «Ὁ Παλαμᾶς ὅπως καὶ σὺ εἴσθε ποιητὲς, ἐκεῖ ποὺ εἴσθε ἀφελεῖς, κι ἀντὶ ν' ἀνεβαίνετε κατεβαίνετε ἐκεῖ ποὺ θέλετε νὰ σηκωθῆτε στὴν ἰδέα· ἐσὲ σὲ σώζει ἡ εἰλικρίνεια, τὸν Παλαμᾶ τὸν χαντακώνει ἡ ἐπίδειξη ἰδέας τάχα· δικό του δὲν μπορεῖ νὰ γίνη τίποτε ἀπὸ τὰ σταχυολογήματα ποὺ σωριάζει στὸ κεφάλι του· ἀντίθετα ἐσένα εἶναι δικό σου ὅ,τι βλασταίνει ἡ τζόρα σου· αὐτὸ ὅμως δὲν ἀπλώνεται καὶ δὲν ἀγκυλιάζει τὴ ζωὴ, μὰ τὴ στενεύει σὲ σχῆμα, πνίγοντας κιόλας κάθε ἀνθρωπιστικὸ αἶσθημα, ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ χαρίζει στὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν σηκώνει ἀπάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους μ' ὅλα τὰ ὑστερήματά του...» (Μόναχο, 13-2-1909)³⁶ Τέτοιες ἀπόψεις ἔβρισκαν, βέβαια, θετικὴ ἀναπόκριση στοὺς ἀποδέκτες τῶν γραμμάτων του, τὸν Πορφύρα καὶ τὸν Νιρβάνα, ποὺ τοῦ ἀπαντοῦσαν ἀνάλογα.

Ἔχουμε, λοιπόν, ὡς τώρα δεῖ τὴν ἄμεση ἀφορμὴ, τὴν ἐσωτερικὴ προδιάθεση τοῦ Χατζόπουλου γι' αὐτὴ τὴν κριτικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ περιγυροῦ του νὰ ἀσκήσει μὲ μεγάλῃ αὐστηρότητα τὴν κριτικὴ ἐναντίον ὅλων, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ Παλαμᾶ. Ἐπισημαίνω ἀκόμη, ὅτι ὁ Χατζόπουλος ἔγραψε ἀρκετὲς φορὲς ὅτι «ἄλλοι» τὸν ὥθησαν νὰ γράψει αὐτὴ τὴν κριτικὴ, ἐνῶ ἐκεῖνος δὲν ᾔθελε³⁷. Ἄν πιθανολογήσουμε ὅτι δὲν ὑποδῆλωνε μόνον τὸν Π. Φλ., τότε ἐννοοῦσε γενικὰ ὅσους ὁμοῖδεάτες καὶ φίλους του σχολίαζαν ἐπίσης ἀρνητικὰ τὸν ποιητὴ.

Ἄν, λοιπόν, δὲν αἰσθάνονταν τότε ὁ ἴδιος τὴν ἀνάγκη νὰ δημοσιοποιήσει τὴ γνώμη του γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο, ποιοὶ ἦταν οἱ ἄλλοι λόγοι, ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ γράψει μιὰ τόσο μεγάλῃ ἐργασία; Πιστεύω ὅτι ὁ Χατζόπουλος, χαρακτηριστικῶς ἐριστικὸς καὶ ἀπόλυτος, ὄντας ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ σὲ θέση ἰσχύος,

35. Γράμμα στίς 28-4-1907, Πορφύρας, "Ἀπαντα, δ.π., σ. 335. Πιθανότατα, ἀπαντᾷ στὸ εὐθυμο γράμμα τοῦ Χατζόπουλου τῆς 5-4-1907, στὸ ἴδιο σ. 392. Βλ. καὶ προηγουμένως στὴ σ. 334: (γράμμα τοῦ Πορφύρα στίς 6-4-1907), «Τὸ Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου δὲν τὸν διάβασες; Θες νὰ σοῦ τὸν στείλω; Λένε πὼς αὐτὸ εἶναι μεγάλῃ τέχνη». Καὶ στίς 4-11-1907: «Οἱ ἐντυπώσεις σου ἀπὸ τὸ Γύφτο εἶναι ἴδιες κι ἀπαράλλαχτες μὲ τίς δικές μου. Πῶς ἄλλοιως;» (σ. 336).

36. Ἀγγελὸς Ν. Παπακώστας, «Κριτικὴ Ἀνθολογία (Ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Βλαχογιάννη)», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 48, τεύχ. 515 <Χριστοῦγεννα 1948, Ἀφιέρωμα στὸν Γιάννη Βλαχογιάννη>, σ. 153. Βλ. καὶ Πέτρος Βασιλικός, «Γιάννης Βλαχογιάννης», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος ΣΤ', ἀρ. 324, 28-12-1908, σ. 1-3.

37. Βλ. γράμμα στὸν Ταγκίπουλο, δ.π., σημ. 28 καὶ γράμμα στὸν Γιαννῖδ στίς 21-6-1912: «Γιὰ μένα δὲν κινεῖται ὅλ' ἡ ζωὴ γύρω σ' ἓνα σημεῖωμα ποὺ μ' ἀναγκάσανε νὰ γράψω γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἐδῶ καὶ τρία χρόνια τώρα», «Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 63, τεύχ. 736, 1-3-1958, σ. 326.

καθώς είχε την ιδεολογική στήριξη, την πνευματική ευφορία και τὸ ἀνοικτὸ βῆμα τοῦ *Νουμᾶ*, προσπάθησε νὰ καταλάβει ἡγετική θέση στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας μας, διεκδικώντας την ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ. Στους λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν στὸ γράψιμο τῆς ἀντιπαλαμικῆς κριτικῆς του πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προτροπή, ἐμμεση καὶ ἄμεση, τοῦ περίγυρό του, καὶ τὸ ὅτι μὲ τὸ ζῆλο τοῦ νεοφώτιστου ἤθελε νὰ προβάλλει καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὶς δικές του σοσιαλιστικές ἰδέες στὴν κριτική τῆς λογοτεχνίας, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως στὸ ἄρθρο του «Ἡ ψυχολογία τοῦ συμβολισμοῦ». «Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἔπαινοι γιὰ τὴν εἰλικρίνεια, τὴν αὐστηρότητα καὶ κυρίως τὴν ὀρθότητα τῶν κριτικῶν του τὸν εἶχαν κάνει νὰ πιστέψει ὅτι τὸ κύρος του ἦταν αὐξημένο καὶ ὅτι θὰ τοῦ ἐδιναν τὴν πρώτη θέση. Μήπως ἀνάλογη ἡγετική θέση σὲ ἓνα ἄλλο πεδίο δράσης δὲν διεκδικοῦσε μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες προσπάθειές του τὸν ἴδιο καιρὸ νὰ ἰδρύσει μιὰ σοσιαλιστική δημοτικιστική ἐταιρεία; Καὶ μήπως δὲν τοῦ ὑπόσχονταν μιὰ τέτοια ἡγετική θέση στὸ σοσιαλιστικὸ χῶρο, ἂν ἐρχόταν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Γιαννιό;

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν προσπάθησε νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς λογοτέχνης—στὴν ἰδιωτική του μάλιστα ἀλληλογραφία τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐκφράζεται, ἔστω καὶ μὲ προσωποειρητική σεμνότητα, μερικές φορές ὑποτιμητικά γιὰ τὸ πρωτότυπο ἔργο του— ἀλλὰ ὡς κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐντάξουμε τὶς ἀλλεπάλληλες κριτικές του γιὰ διάφορα λογοτεχνικά ἔργα, ἀπὸ τὸ 1908 στὸ *Νουμᾶ*³⁸, στὶς ὁποῖες διαρκῶς τονίζει τὴν ἄσχημη κατεῦθυνση ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ πνευματικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα³⁹. Ἦθελε, ἐπομένως, νὰ παίξει ρόλο καθοδηγητικὸ, ιδιαίτερα στοὺς νέους λογοτέχνες, ὡς πρὸς τὸ «εἶδος» τῶν ἔργων ποὺ ἔπρεπε νὰ γράφουν⁴⁰. Μήπως καὶ στὴ Γερμανία δὲν

38. Εἶχε κρίνει ὅχι ἔπαινετικά ἔργα παλαιότερων καὶ νεότερων δημιουργῶν, τῶν Παύλου Νιρβάν, Πέτρου Βλαστοῦ, Γιάννη Βλαχογιάννη, Σωτῆρη Σκίπη, Μιλτιάδη Μαλακάση, Κωνσταντίνου Χρηστομάνου, Σπύρου Μελά, Ἀγγελου Σικελιανοῦ, γιὰ νὰ ἀναφέρω μόνο τοὺς γνωστότερους. Κρίτως καλύτερα εἶχε ἀντιμετωπίσει τὸν Δημήτρη Ταχινόπουλο, τὸν Παντελεὶ Χόρν καὶ τὸν Ρήγα Γκόλφη.

39. Ἡ ἔκταση τῆς ἀνησυχίας του ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔβλεπε συνολικὰ τὴν ποιητικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος διαγράφονται σὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν «Ψυχολογία τοῦ συμβολισμοῦ»: «Τὰ τελευταῖα ὅργια τῶν προεστώτων εἶναι τὸ κατακλῦρο μιᾶς ποιητικῆς προσπάθειας, ποὺ στεφανώνει σὰν ἀντάρα τὰ στεκόμενα νερὰ μιᾶς περιοχῆς κοινωνικῆς, τὸ ξάφνισμα τῆς κριτικῆς ἀπὸ μπαλόνια χάρτινα καὶ ἰσχυρολόγηματα καὶ παραμιλητὰ εἶναι τὸ πιότερο θλιβερὸ σημάδι τῆς κατὰπτωσης αἰσθηματος καὶ γούστου». «Ὅπου καὶ στὴ σημ. 20, σ. 2.

40. Στὸ τέλος μιᾶς κριτικῆς του γιὰ τρεῖς νέους λογοτέχνες (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ἀγγελος Σικελιανός) ἔκανε αὐτὴ τὴ γενικὴ ἐκτίμηση γιὰ τὴν ποιητικὴ κατὰπτωση τῶν νέων: «Δὲν ἔχει ἄλλο ἰδανικὸ λοιπὸν ἡ νιότη αὐτοῦ τοῦ ἄθλιου τόπου ὀξὺν ἀπὸ τὰ κούφια ἰδεάσματα, ἀπὸ τὰ κινήματα καὶ τεραδιάσματα λόγων χοντρῶν, ἀπὸ τὸ χαροκόπημα σὲ ἀχρὸς ἄδειους ἀπὸ ψυχῇ, σὲ κραυγὰς ἄδειες ἀπὸ αἰσθημα, σὲ μεγαλοπιάσματα καὶ μεγαλοκορδο-

είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει ουσιαστικά ένα κύκλο επιρροής γύρω από μερικούς νέους, που σπούδαζαν εκεί ή με τους οποίους αλληλογραφούσε, όπως ο Φώτος Πολίτης, ο Ν. Γιαννιός, ο Κώστας Παρορίτης, ο Γεώργιος Παπανικολάου, ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος και άλλοι.

Στά ζητήματα αυτά μόνος ουσιαστικός του «αντίπαλος» ήταν ο Παλαμᾶς⁴¹.

III. Τὰ κείμενα

Ο Χατζόπουλος δὲν θέλησε νὰ ἀρνηθεῖ τελείως τὴν ἀξία τοῦ Παλαμᾶ, αὐτό, ἄλλωστε, δὲν τὸ πίστευε κι ὁ ἴδιος ἀλλὰ καὶ ἡ κοινὴ γνώμη θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸ δεχτεῖ. Θέλησε νὰ ἐπισημάνει τὶς «σκοτεινὲς καὶ ἄσχημες» πλευρὲς τῆς ποιήσεώς του μὲ τὶς ὁποῖες ἀποτελοῦσε κακὸ ποιητικὸ πρότυπο γιὰ τοὺς νέους⁴² ἀλλὰ καὶ τὴ λαθεμένη βάση τῆς κριτικῆς του, γιατί μὲ τὴν ἀνεκτικότητά του καὶ τὸν εὐκολο ἔπαινο ἐνθάρρυνε τοὺς νέους στὰ ποιητικὰ τους ἀτοπήματα. Πίστευε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι κλονίζοντας τὸν Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ βᾶθος τοῦ ἀνοιγε τὸ σωστὸ δρόμο γιὰ μιὰ ἄλλη ιδεολογικὴ ἀλλὰ καὶ αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς λογοτεχνίας μας. Ο Παλαμᾶς, βέβαια, εὐκολὰ διέκρινε τὰ βαθύτερα κίνητρα τοῦ Χατζόπουλου καὶ προσάρμοσε τὴν ἀπάντησή του ἀνάλογα.

Αὐτὸ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο τοῦ κριτικοῦ διαλόγου ἀνάμεσα σὲ δύο προσωπικότητες, ποὺ δὲν ὑπερασπίζονται ἀποκλειστικὰ τὸ ἔργο τους ἢ τὶς θεωρητι-

ματα, σ' ὑπερανθρώπινες χειρονομίες καὶ σὲ μεγαλομανεῖς ἐπιδείξεις: Σβύστηκε κάθε φλόγα ἀληθινὴ λοιπὸν ἀπὸ τὴ χώρα τῆς σλαβιάς, κάθε ἀγάπη γνήσια, κάθε αἴσθημα ἀνθρώπινο, κάθε συνείδηση, συναίσθηση κ' εὐλικρίνεια;» Ἔκανε, ὅμως, καὶ μιὰ πρόταση: «Ἀντὶς νὰ χαρίζουμε [στοὺς νέους δημιουργοὺς] μὲ τόση εὐκολία τ' ὄνομα τοῦ ποιητῆ, νομίζω θὰ ξίζε καλλίτερα γιὰ τὸ καλὸ τους νὰ πασχίζαμε νὰ τοὺς ὀδηγήσουμε περὶότερο, στὸ δύσκολο δρόμο μὲ ἀγάπη βέβαια, μὰ καὶ μὲ εὐλικρίνεια μαζὶ, ὅπως καὶ τάπαιτεῖ ἡ εὐλικρίνεια καὶ τιμιότητα τῆς τέχνης», Πέτρος Βασιλικός, «Φιλολογικὲς ἐπιφυλλίδες. Λυρική ποίηση», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Ζ', ἀρ. 354, 26-8-1909, σ. 2.

41. Ὁ ἑνὺς δευτέρος στόχος του θὰ ἦταν ὁ Ψυχάρης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γράμμα του στὸν Γιαννιό, ὅπου καὶ στὴ σημ. 4, σ. 1339, καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα. Δὲν πρόλαβε, ὅμως, ἢ δὲν θέλησε μετὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς κριτικῆς του γιὰ τὸν Παλαμᾶ νὰ γράψει γιὰ τὸν Ψυχάρη. Στὴν πρόθεσή του αὐτὴ θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε σύμφωνους ἀρκετοὺς φίλους του. Πάντως, τὸ 1910 ἀφιέρωσε στὸν Ψυχάρη τὴν «Τάσω».

42. Τὴν 1-1-1910 ἔγραψε στὸν Ταγκόπουλο: «44 χειρόγραφα μου ἔπιασε ἡ ἀπόκριση, [...] καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ μὴ λυπηθεῖς χῶρο νὰ τὶς τυπώσεις γιατί θέλω νὰ δειξῶ τόσο τίς σκοτεινὲς ὅσο καὶ τίς φωτεινὲς ὀψεις τῆς ποιήσεώς του, κατὰ τὴ γνώμη μου [...] Ἐλπίζω νὰ μὴ ἔβρεις δυσκολία νὰ τὸ βάλεις ὅσο μακρὸ κι ἂν εἶνε ἀφοῦ καὶ μὲ προκάλεσαν, ἔχω δικαίωμα νὰ παντήσω. [...] Ἐλπίζω νὰ μὴ μοῦ θυμώσει κι ὁ Παλαμᾶς, ὅσο κι ἂν τοῦ λέω ὁρθὰ κοφτὰ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα του, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅσο ἀπὸ τᾶλλο τοῦ τονίζω ὅσο μπορῶ περὶότερο τὴν ἀξία τῶν φωτεινῶν του», ὅπου καὶ στὴ σημ. 28, σ. 44.

κές απόψεις από τις οποίες αυτό απορρέει, αλλά προτείνουν μιὰ συνολική άποψη για τὴ λογοτεχνία τοῦ τόπου τους, ἔχει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Μᾶς δείχνει τὴν πολὺ εὐρύτερη προοπτική πού εἶχαν γιὰ τὸν ρόλο τους μέσα στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, κάτι πού γνωρίζαμε γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὸν Χατζόπουλο. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ νέο φωτισμὸ τοῦ ζητήματος μπορούμε τώρα νὰ ἐπανεξετάσουμε τὶς κριτικές αἰτιάσεις τοῦ Χατζόπουλου καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀπάντησης τοῦ Παλαμᾶ.

1. Ὁ Χατζόπουλος τονίζει τὴν κοινωνική σημασία τῆς λογοτεχνικῆς προσωπικότητας τοῦ Παλαμᾶ: «Δίχως νᾶναι οὔτε μεγάλος ποιητὴς οὔτε μεγάλος κριτικός, ὥστόσο ἔσυρε στοὺς ὤμους μιὰ δάκερη ἐποχή (...) ἤρθε ἀκριβῶς τὴν ὥρα, πού χρειάζονταν γιὰ νᾶρθει καὶ νὰ γένει ὁ δρομοδείκτης πρὸς καινούρια πνευματικά ξανοίγματα, κ' ἔτσι δὲν ἔγινε μονάχα ὁ ξυπνητὴς καὶ ποδηγέτης νέων ποιητικῶν ἰδανικῶν, μὰ κι' ὁ ἐχτελεστής, καθὼς τὸ λένε, τῆς διαθήκης τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Βαλαωρίτη»⁴³. Γι' αὐτὸ καὶ πιστεύει ὅτι μιὰ συνολική κριτική τοῦ παλαμικοῦ ἔργου (ὁ ἴδιος κρίνει μόνο τὴν Ἀσάλευτη ζωή, τὸ Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου καὶ τὰ Γράμματα, ἐπειδὴ δὲν ἔχει τὰ ἄλλα βιβλία), θὰ ἔπρεπε νὰ συνδεθεῖ «μὲ τὴν ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου τῶν κυριότερων ποιητῶν καὶ συγγραφέων γύρω του, θὰ σήμαινε δηλ. τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας στὶς τελευταῖες τρεῖς δεκαετιρίδες» (ἀρ. 380, σ. 4). Προβάλλει, ἐπίσης, τὴ μεγάλη σημασία τῆς προσφορᾶς του στὸ γλωσσικὸ ἀγῶνα, καθὼς καὶ τὴ γλωσσικὴ ποιότητα τοῦ πεζοῦ λόγου του.

2. Ἐπισημαίνει τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῆς ποίησής του: τὸ «λυρικὸ μεθύσι» καὶ τὴν «ἰδεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ τάση». Τὸ δεύτερο συνδέεται, βέβαια, μὲ ὅσα εἶχε γράψει στὸ ἄρθρο «Ἡ ψυχολογία τοῦ συμβολισμοῦ», πού εἶδαμε προηγουμένως. Ἡ «ιδέα», δηλαδή, πού γίνεται ἓνα σκοτεινὸ καὶ ἀσάφες σύμβολο.

3. Διαχωρίζει τὰ θετικὰ ἀπὸ τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα μὲ γνώμονα τὸ ὅτι ἀνώτερος ποιητὴς εἶναι ἐκεῖνος πού ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴ ζωὴ ἄμεσα παρὰ μέσω τῆς ιδέας [=πὺ εἶναι «ἡ γενικὴ μορφή, τὸ ἀφαιρεμένο σχῆμα πού παίρνει στὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἡ κάθε κίνηση τῆς ζωῆς» (ἀρ. 381, σ. 7)]. Ὁ Παλαμᾶς, ὅμως, δὲν ἀντλεῖ τὶς ιδέες του ἀπὸ τὴ ζωὴ ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὰ βιβλία. Ἐπιμένει, κυρίως, στὴν παρουσίαση τῶν ἐλαττωμάτων του, ἀφενὸς ἐπειδὴ ἡ

43. «Μιὰ ἀπόκριση», Ὁ Νουμᾶς, χρόνος Η', ἀρ. 380, 21-2-1910, σ. 3. Στὴν ἀνάλυση τῶν δύο κριτικῶν κειμένων (τοῦ Χατζόπουλου καὶ τοῦ Παλαμᾶ) πολὺ χρήσιμες εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Ε. Κοκώλη, ὁ.π. Τὶς παρατηρήσεις τοῦ Χατζόπουλου γιὰ τὸν κριτικὸ Παλαμᾶ σχολιάζει συνοπτικὰ καὶ ἡ Βενετία Ἀποστολίδου, Ὁ Κωστής Παλαμᾶς ἱστορικός τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1992, σ. 385-387.

κριτική του έχει «διδασκτικό χαρακτήρα» και αφετέρου έπειδή πάνω στα έλαττώματα αυτά οικοδομεί ο δημιουργός την «ποιητική αίσθητική» του.

Τά ελαττώματα αυτά είναι για την ποίηση:

α) ή έλλειψη άνωτερης, ισχυρότερης δημιουργικής δύναμης και αυτοκριτήριου για τó «πύρωμα τής φαντασίας» του,

β) ή άδυναμία άμεσης επικοινωνίας με τή ζωή και ή έπαφή με τά πράγματα μέσω τών βιβλίων, με άποτέλεσμα αντί για ποίηση ιδεολογική νά δίνει «κρύα φιλολογία» και

γ) ή έλλειψη ποιητικής ειλικρίνειας [=ή δύναμη νά μὴν προσπαθήσει νά φανεί άνώτερος άπό ό,τι είναι].

Τά μειονεκτήματα τής κριτικής του είναι:

α) ή ανεπάρκεια τής σκέψης του σέ βάθος και άυτονομία,

β) ή άποδοχή ξένων ιδεών χωρίς έλεγχο τής αξίας τους,

γ) ή επίδειξη γνώσεων και λογιολογίας,

δ) ή άδυναμία νά δημιουργήσει μιá συγκροτημένη βάση για όδηγό τοϋ στοχασμοϋ του. «Λείποντας αυτό [=ή πίστη], ή σκέψη του ξεσέρνει κάπως στόν έκλεπτικισμό· και λείποντας άκόμα ένας σταθερότερος γνώμωνας στήν αισθητική του έχτίμηση, τόν κάνει νά γλυστράει στό εύκολο ξάφνισμα άπό τόν κάθε λογής έφήμερο ισμό, πολλές φορές άκόμα κι άπό τή μετριότητα, στό σύγχυσμα κάποτες τοϋ γνήσιου με τó άπατηλό, τοϋ μεγάλου και ύψηλοϋ με τó γυαλιστερό και φουσκωμένο» (άρ. 380, σ. 6). Είναι ενδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ότι στό σημείο αυτό έπαναλαμβάνει σημεία τής άρνητικής κριτικής του στό Διόνυσο, τó 1902, πού είδαμε προηγουμένως.

ε) τέλος, βρίσκει τήν κριτική τοϋ Παλαμá ιδιαίτερα ύποκειμενική και φέρνει ως παράδειγμα τήν άρνητική άποψη του για τή σκηνική παράσταση τών θεατρικών έργων. Κατά τή γνώμη τοϋ Χατζόπουλου, ή άποψη αύτή πηγάζει άπό τήν άδυναμία του νά γράψει θέατρο⁴⁴.

Κρίνει κατόπιν τά ποιήματα 'Ασάλευτης Ζωής και τοϋ Δωδεκάλογου... παραθέτοντας μεγάλα μέρη και εκφράζοντας άπορριπτική γνώμη για τά περισσότερα, χωρίς, όμως, νά τά αναλύει συστηματικά. 'Από τόν Δωδεκάλογο... διασώζονται μόνο «Τό πανηγύρι τής Κακάβας», ό «Προφητικές» και «Τό βιολί».

4. 'Αντιπαραθέτει τó σολωμικό έργο ως άνώτερο ποιητικό πρότυπο αλλά και για τήν «παιδαγωγική του αξία» για τούς νεαρούς ποιητές. Κατά τή γνώμη του, μόνο μετά τή «μαθητεία» τους στόν Σολωμό θά είναι σέ θέση νά διακρι-

44. 'Ο Χ. σχολιάζει κυρίως τó άρθρο τοϋ II., «Γιά τó δράμα, όχι για τó θέατρο», 'Ο Νουμάς, χρόνος Ε', άρ. 271, 25-11-1907, σ. 1-2 και 272, 2-12-1907, σ. 2-4 = Γράμματα τόμ. Β'. 'Αθήνα, Τυπογραφείο 'Εστία», 1907 = 'Απαντα, τόμ. 6, σ. 333-350.

νουν τὰ θετικά ἀπὸ τὰ ἀρνητικά στοιχεῖα στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ. Προβάλλει, ἀκόμη, τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ Πολυλά ὡς τὴν ἀριότερη κριτικὴ μελέτη.

5. Γιὰ νὰ ἰσορροπήσει ἀνάμεσα στὴ δική του ὀφειλὴ στὸ παλαμικὸ ἔργο καὶ στὴν ἀποψή του γιὰ τὴν ἀρνητικὴ ἐπίδραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ στοὺς νεότερους ποιητές, ξεχωρίζει δύο ποιητικὲς γενιὲς ποὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ· μιὰ πρώτη «σεμνή», τὴ δική του δηλαδή, στὴν ὁποία ἡ ἐπίδραση ἦταν θετικὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἀξιόλογο, καὶ μιὰ δευτέρη, νεότερη, «ἀξιοθρήνητη φάλαγγα», στὴν ὁποία ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Παλαμᾶ ἦταν καταστροφικὴ: «ὁ ἴδιος κριτικός, ποὺ σὲ μιὰ στιγμὴ τῶν γραμμάτων μας πὺδ νηπιακὴ ἔγινε ὁ πρῶτος ὑποκινητὴς μιᾶς σοβαρότερης πνευματικῆς προσπάθειας, σήμερα κιντυνέβει νὰ φτάσει στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, νὰ βοηθήσει δηλ. τὴν ἐπιπολαιότητα, τὴν ἀκρισία, τὴ σύγχυση στὴν ἀντίληψη τῆς τέχνης σὲ μιὰ σοπορά, ποὺ ἔχει μονάχο πάσκισμα κ' ἰδανικὸ τὸ συγχυσμένο παραμίλημα, τὴ μεγαλόφαντὴ ἐπίδειξη καὶ τὸ σάλαγο τῆς ὥρας· ὁ ποιητής, ποὺ μὲ τὴν ὁρμὴ του γιὰ νέα ἰδανικὰ τέχνης ἐδῶ καὶ δυὸ δεκαετηρίδες γίνονταν ὁ ξυπνητὴς μιᾶς γενιᾶς σεμνῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων, σήμερα ἀπὸ τὸν ὑπερβολικὸ του ζῆλο καταντᾷ ὁ ὁδηγὸς μιᾶς ἀξιοθρήνητης φάλαγγας ποετᾶστων, δυστυχῶς ὄχι μονάχα μὲ τὸ παράδειγμα, ποὺ τοὺς γίνεται μὲ ἔργα γεννημένα σὲ στιγμὲς ἀδυναμίας, μὰ καὶ μὲ τὴν κριτικὴ ἐπιδοκιμασία ἀνοησιῶν, ποὺ μόνον τὴ θλίψη ἢ τὸ γέλοιο ἔπρεπε νὰ κινήσουν» (ἀρ. 380, σ. 7).

Ἔβλεπε ὅτι τὴ «βαριά σκιά τοῦ Παλαμᾶ» δὲν μπόρεσε ὄχι μόνον ἡ δική του ἡ γενιά νὰ ἀποτινάξει ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ νεότερη, παρὰ τίς διακηρύξεις της, μποροῦσε νὰ τὴν ἀποφύγει. Διέκρινε, ἀκόμη, ὅτι ὁ εὐκολὸς ἔπαινος τοῦ ποιητῆ τοῦ Δωδεκάλογου στοὺς νέους ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ ἓνα εἶδος πατρωνείας. Ἔβλεπε, ὅμως, καὶ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ γινόταν ἀντικείμενο μίμησης — μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια — καὶ ὄχι τὸ ἔργο τῆς δικῆς του γενιᾶς, ποὺ δὲν τραβοῦσε τὴν προσοχὴ ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη του, ἄξιζε⁴⁵.

6. Ἐπισημαίνει τὸ «κακὸ» ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἡ παλαμικὴ κριτικὴ ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ σταθερὲς ἀντικειμενικὲς ἀρχὲς ἀλλὰ στὴν «αἰσθη-

45. Δὲν εἶναι, νομίζω, ἄστοχο νὰ συνυπολογίσουμε στὶς αἰτίες ποὺ τὸν ὠθησαν στὴν ἐπὶ κίριση αὐτῆ, τὴν προσωπικὴ πιερία ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ἐνῶ ἐπαινοῦσε πρωτοφανέ-
ρωτους ποιητές, δὲν πρόβαλλε ὅσο ἄξιζαν, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Χ., τοὺς λίγο παλαιότερους
λογοτέχνες, ὅπως τὸν ἴδιο, τὸν Πορφύρα, τὸν Γρυπάρη καὶ τὸν Νιρβάνα. Ἐνδεικτικὸ γιὰ
τὴν διαμόρφωση αὐτῆς τῆς ἀποψης τοῦ Χ. εἶναι π.χ., τὸ ἄρθρο τοῦ Παλαμᾶ, «Ποιητικὴ
τέχνη καὶ γλῶσσα», *Πανελλήνιον Λεῖκωμα* "Ἑλληνικαὶ Πρόοδοι", Π. Ξαρχάκου καὶ Θ.
Φιλαδελφῶς, 1908, σ. 218-227 = Ὁ Νουμᾶς, χρόνος ΣΤ', ἀρ. 317, 318, 319, 9, 16 καὶ
23-11-1908 = *Ἀπαντα*, τόμ. 8, σ. 9-25, ὅπου μιλώντας γιὰ τὸ περιοδικὸν *Τέχνη*, δὲν ἀνα-
φέρει τὸν δημιουργὸ τῆς, ἐνῶ γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ προανέφερα, περιορίζεται σὲ ἓνα πολὺ
σύντομο χαρακτηρισμὸν (*Ἀπαντα*, σ. 14-15).

τική του ενός, του ποιητή» (ερ. 386, σ. 4) και επομένως ένθαρρύνει τους άτάλαντους νέους λογοτέχνες, αντί να πειθαρχήσουν στους κανόνες τής τέχνης, να προβάλουν την άσημαντότητά τους.

Ο Παλαμᾶς στην άπάντησή του έπέλεξε έναν τόνο έντονα ειρωνικό, χαρακτηρίζοντας τόν κριτικό του «κριτικό που φαίνεται», χωρίς να είναι. Άρχικά τόνιζε τη μεγάλη βοήθεια που προσφέρει ή κριτική στην έρμηνεία ενός έργου τέχνης. Για να αντιμετώπισει, όμως, την ιδεολογική βάση τής κριτικής του Χατζόπουλου, υποστήριζε ότι ο κριτικός πρέπει να πλησιάζει ένα λογοτέχνημα, χωρίς να έχει διαμορφώσει από πριν κάποια άποψη γι' αυτό, φιλοσοφική ή φιλολογική. Κατόπιν, έθετε ως πρωταρχικό άπαραβάτο κανόνα τὸ να γνωρίσει ο κριτικός τη ζωή του λογοτέχνη, γιατί «πλάστης και πλάσμα βοηθούνται μεταξύ τους κ' έξηγοῦνται και συμπληρώνονται μέσα στη δουλειά του κριτικού» (Άπαντα, τόμ. 10, σ. 427). Άρα, ύπονοοῦσε ότι κάθε ποιητική προσωπικότητα πρέπει να τὴν προσεγγίζουμε σύμφωνα με τὰ δικά της μέτρα. Ο Παλαμᾶς άπαντοῦσε με τὸν τρόπο αυτό στην κατηγορία του Χατζόπουλου ότι στήριζε τὴν έμπνευσή του στὰ βιβλία και ὄχι στη ζωή, μόνο που αυτός προσπάθησε στην άπάντησή του να δείξει πόσο συνδεδεμένη ήταν ή τέχνη του με τὴν προσωπική του ζωή, ενώ ο κριτικός του έννοοῦσε, φυσικά, τὴν τέχνη που αντιμετώπιζει κριτικά τη ζωή.

Υποστήριζε, επίσης, ο Παλαμᾶς ότι ή κριτική που στήρίζεται στην εξέταση άποσπασμάτων μόνο του έργου μπορεί να καταλήξει σὲ αὐθαίρετα και λαθεμένα συμπεράσματα.

Άφου παρέθετε ὁρισμένες σκέψεις του πάνω στις γνώμες τῶν πολλῶν, που δημιουργοῦν ή συντηροῦν τη δόξα του ποιητή, ἔδειχνε να μὴν άποδέχεται τὸ χαρακτηρισμὸ του «μεγάλου» ποιητή, που πλάγια χρησιμοποίησε και ο Χατζόπουλος, ἐπισήμαινε, όμως, πόσα ὀφείλουν στὸ έργο του και στὸν γλωσσικό του άγώνα οί περισσότεροι ποιητές που τὸν γνώρισαν. Αὐτή τὴν ὀφειλή εἶχε, βέβαια, τονίσει και ο κριτικός του.

Γιὰ να έξουδετερώσει τὸ βασικὸ στήριγμα τής κριτικής του Χατζόπουλου, ότι ἔγραψε τὰ ἄρθρα αὐτὰ για να ὠφεληθοῦν οί νέοι, παρουσίαζε τὸ μεγαλύτερο μέρος τής άπάντησής του σὰν μάθημα ενός μελλοντικού καθηγητῆ στους φοιτητές του. Καθόλου άβάσιμα, βέβαια, προφύτευε ἔτσι τη σημασία του έργου του ὡς βασικού για τὴ γνώση τής νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸ τέχνασμα αὐτὸ του ἑπέτρπεπε να ἑπαινέσει δίχως ψεύτικες σεμνοτυφίες (ἀλλὰ και με κάποια ὑπερβολή) τὴν ποίησή του, φέρνοντας πολλὰ παραδείγματα στίχων και ἔργων του ὁλόκληρων, και να σχολιάσει μερικά από τὰ ποιήματα που ἐπικρίθηκαν από τὸν κριτικό του. Ἐπισημαίνω, όμως, ότι δὲν κάνει καμιά ἀναφορά στὸ Δωδεκάλογο του γύφτου, που αποτέλεσε τὸν κύριο στόχο του Χατζόπουλου. Ἐκρινε ἄραγε, ότι ήταν πολὺ ὡρίς να μιλήσει ὁ ἴδιος για τὸ μεγάλο αὐτὸ ποίημά του ή θέλησε να φωτίσει μικρότερα και κάπως δευτερεύοντα ἔργα του,

για να τὰ προβάλλει; Ἰδιαίτερα ἐπέμεινε στὴν ἀνάλυση τῶν ποιημάτων «Σκέψη» καὶ «Ἡ Ἀπόκριση» τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς (ἐνότητα «Στίχοι σὲ γνωστὸ ἦχο»), προβάλλοντας ὡς προτερήματά τους α) τὴν ἀπόδοση τῆς φιλοσοφικῆς ιδέας σὲ πυκνὸ ἔμμετρο λόγο, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀνάπτυξή της σὲ πολλὰς σελίδες στὴν «πεζὴ φιλοσοφικὴ γλῶσσα» (σ. 449), β) τὸν τρόπο πού, ὅπως οἱ Εὐρωπαῖοι ποιητές, ἀντλοῦσε τὴν ἐμπνευσή του ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο, καὶ ἀκόμη, γ) τὴν ἀποτύπωση τῆς νιτσεϊκῆς ιδέας γιὰ τὴ γένεση τῆς τραγωδίας στοὺς στίχους του. Ἀνέλυσε, ἀκόμη, τοὺς μετρικοὺς καὶ στιχουργικοὺς νεωτερισμοὺς τῆς ποίησής του. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Χατζόπουλο, χρησιμοποίησε γιὰ νὰ στηρίξει τὶς ἀπόψεις του πολλὰ ξένα ὀνόματα λογοτεχνῶν, φιλοσόφων καὶ κριτικῶν. Τέλος, στὴν κατηγορία ὅτι εἶναι ποιητὴς τοῦ βιβλίου καὶ ὅτι μόνο μέσα ἀπὸ τὰ διαβάσματά του ἀντικρῶζει τὴ ζωὴ, ἀπαντᾷ μὲ ἓναν ἀληθινὸ ὕμνο στὴν ἀπόλαυση τῆς ἀνάγνωσής.

Ἡ μελέτη τοῦ Παλαμᾶ δὲν ὁλοκληρώθηκε, ἄγνωστο γιὰ ποιὸν ἀκριβῶς λόγο. Ὅπως δὴ ποτε, εἶχε περὶ ὅσα χρειαζόνταν. Τότε, ὅμως, παρενέβη στὸ *Νουμᾶ* μὲ ἓνα σύντομο γράμμα τοῦ ὁ Ν. Γιαννιῶς⁴⁶, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὶς ἀπόψεις τοῦ φίλου του Χατζόπουλου. Ἀλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὸ 1910 ἡ δημοσίευση τῆς κριτικῆς τοῦ Χατζόπουλου εἶχε προκαλέσει ἀρκετὰ δημοσιεύματα ἐπαινετικὰ ἢ γεμάτα ἀντιρρήσεις.

Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, ὁ Γιαννιῶς τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνου ἀλλὰ σκληρότερος ἀρνητῆς τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ τοῦ *Δωδεκάλογου*... ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν «ποιητικὴ του αὐτοκτονία καὶ τὸν ξεπεσμό τοῦ ἀγωνιστῆ τῆς γλωσσικῆς ιδέας». Μιὰ τέτοια παρέμβαση δὲν

46. Ἀρχικὰ ὁ Ταγκόπουλος δὲν ἤθελε νὰ δημοσιεύσει τὸ γράμμα τοῦ Γιαννιοῦ καὶ μόνο ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε ὅτι πρόκειται γιὰ «ἀνοησίες» ἀπὸ ἄνθρωπο «καλοπροαίρετο, μὰ χωρὶς κανένα φιλογολικὸ τίτλο» («Τὸ Βιβλίον», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Ι', ἀρ. 480, 19-5-1912, σ. 305, βλ. καὶ Κοκὼλη, δ.π., σημ. 5, σ. 141). Ὁ Παρορίτης σχολίασε: «Τὸν Παλαμᾶ φαίνεται πὺς τὸν ἔτσουξε ἡ κριτικὴ σου. Πολὺ μακραίνει ὅμως τὴν ἀπάντησή σου καταντάει μιὰ ποιητικὴ μελέτη. Ἀμ αὐτὸ πάλε τοῦ Ταγκόπουλου τὸ κάμωμα, νὰ μὴ θέλῃ νὰ δημοσιεύῃ τὸ γράμμα τοῦ Γιαννιοῦ; Σκοπεύεις νὰ πανθήσῃς;» (Ἀνέκδοτο γράμμα στίς 2-6-1912, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Χατζόπουλου στὸ Ε.Λ.Ι.Α.). Τὸ γράμμα τοῦ Γιαννιοῦ δημοσιεύτηκε τελικὰ, βλ. *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Ι', ἀρ. 481, 26-5-1912, σ. 330 (ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κοκὼλη, βλ. σημ. 5, σ. 142-143). Ὁ Χατζόπουλος, πάντως, ἔγραψε στὸν Γιαννιῶ στίς 21-6-1912: «Καλὴτερα νὰ μὴν ἔστελνες καὶ σὺ τὸ γράμμα, μὴ νομίσανε πὺς σοῦ ὑπόδειξα ἐγὼ νὰ τὸ κάμεις. Στὸ μόνο πὺς ἔχει κάποιον δίκιο ὁ Π. εἶναι πὺς δὲν περίμενες νὰ τελειώσει ἡ ἀρθρογραφία του. Ἄν κατὰ τᾶλλα λὲς σωστά ἢ ὅχι, δὲν μπορῶ νὰ τὸ κρίνω ἐγὼ, ἀφοῦ μοῦ παίρνεις τὸ μέρος», ὅπου καὶ στὴ σημ. 4, τεῦχ. 736, 1-3-1958, σ. 326. Σχετικὸ μὲ τὸ θέμα εἶναι καὶ ἓνα ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Γιαννιοῦ, στίς 8-4-1912, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Χατζόπουλου στὸ Ε.Λ.Ι.Α., στὸ ὁποῖο ὁ μὲν Παλαμᾶς χαρακτηρίζεται «ἀγαθός», ὁ δὲ Ταγκόπουλος «παλιάνθρωπος».

μπορούσε να μείνει αναπάντητη· από την Πόλη ο «σοσιαλιστής» Ν. Καστρινός υπερασπίστηκε θερμά τὸν Παλαμᾶ, γιὰ νὰ δεχτεῖ κι αὐτὸς μετὰ τῆ σειρά του ἐπίθεση ἀπὸ ἕναν ἄλλο θαυμαστὴ τῆς κριτικῆς τοῦ Χατζόπουλου⁴⁷.

Ὁ Παλαμᾶς τότε στὸ τελευταῖο, κάπως καθυστερημένο καὶ παρενθετικό ἄρθρο του παίρνοντας τὴν ἀφορμὴ ἀπὸ αὐτὲς τὶς κριτικὲς, μιᾶ ἀνοιχτὰ γιὰ τὴ «σοσιαλιστικὴ ἰδέα», ποὺ ἤδη ὁ Χατζόπουλος εἶχε τόνισει ὅτι κατεύθυνε τὴν κριτικὴ του. Γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἡ σοσιαλιστικὴ κριτικὴ μπορεῖ νὰ κρίνει σωστὰ μόνο τὰ σοσιαλιστικὰ ἔργα (δὲν διευκρινίζει, ὅμως, ποιά εἶναι αὐτά), ἄρα ὁ Χατζόπουλος ἐξ ὀρισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ κρίνει τὸ ἔργο του, γιὰτὶ τοὺς χωρίζει ἡ ἰδεολογικὴ βάση πάνω στὴν ὁποία στηρίζονται: «Δυὸ μεγάλες δυνάμεις ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς φιλονεικοῦν γιὰ τὰ σκῆπτρα τοῦ βασιλείου τῆς Ἰδέας: ἡ Ἡθικὴ καὶ ἡ Αἰσθητικὴ· ἡ καθεμιὰ ἔχει τοὺς ἀποστόλους της καὶ τοὺς κριτικούς της. Ἐδῶ ἡ Ζωή, δεμένη μετὰ κανόνες, ποὺ ἔξω ἀπ' αὐτοὺς σωτηρία δὲν ὑπάρχει. Ἐκεῖ ἡ Ζωή, ποὺ γιὰ νὰ κρατιέται στὸ ὕψος της, ἐλεύθερο πρέπει ν' ἀφήνεται τὸ πανώριο της ξέσπασμα. Ὅσο κι ἂν λατρεύουν οἱ ἡθικολόγοι τὴν Ἀρετὴ σὰν ὁμορφιά, ὅσο κι ἂν οἱ καλολόγοι πιστεύουν πῶς ἀρετὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ Ὅμορφιά, τὰ ἔργα ποὺ τὰ γεννᾷ τούτ' ἢ ἐκεῖνη ἢ πίστη σωστὴ νὰ κρίνονται ἀπὸ τὴ μεριὰ ποὺ τοὺς ταιριάζει πρῶτ' ἀπ' ὅλα· αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀξία τους. Ἡθικὴ κ' Αἰσθητικὴ, αὐτόνομες πολιτεῖες, ὅσο κι ἂν ἔχουν ἀνάγκη συμμάχων ἀπέξω. Καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ ἰδέα, ἰδέα ἡθικὴ, ὅσο κι ἂν ὑλιστικὰ τὰ ἐξηγεῖ ὁ σοσιαλισμὸς τὰ πράγματα τοῦ κόσμου. [...] Γιὰ τοῦτο ἡ σοσιαλιστικὴ κριτικὴ ποὺ ρίχνει τὸ φῶς της γιὰ καλὸ ἀπάνου στὰ ἔργα τὰ σοσιαλιστικά, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ σκοτίζει τὰ ζητήματα, ὅταν ἐφαρμόζῃ τὰ δόγματά της ἀπάνου σ' ἔργα ποὺ μονάχα ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ μπορεῖ καθαρὰ νὰ μᾶς 'πὴ τί λογῆς εἶναι» (σ. 486-487).

Εἶναι φανερό ἀπὸ ὅσα ἤδη εἰπώθηκαν ὅτι ἡ φαινομενικὰ ἀδιάφορη στὶς κριτικὲς αἰτιάσεις τοῦ Χατζόπουλου ἀπάντηση τοῦ Παλαμᾶ, κατανοεῖ τὴν κινητήρια δύναμη ποὺ ὤθησε τὸν κριτικὸ καὶ διαμορφώνεται ἀνάλογα. Εἶναι φανερό, ἐπίσης, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ κριτικοὶ «λόγοι» δὲν συνιστοῦν τόσο ἕνα διάλογο μεταξὺ τους, γιὰτὶ οὔτε ὁ Χατζόπουλος, οὔτε ὁ Παλαμᾶς ἤθελαν στὴν πραγματικότητά νὰ πείσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο γιὰ τὶς ἀπόψεις τους. Ἀντίθετα ζητοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴ γνώμη τους στοὺς «ἐπαρκεῖς» ἀναγνώστες καὶ στοὺς νέους κυρίως λογοτέχνες.

47. Ν. Καστρινός, «Ἡ κοινὴ γνώμη. Ἀπάντηση στὸ γράμμα τοῦ Γιαννιοῦ», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Ι', ἀρ. 482, 9-6-1912, σ. 351-352 καὶ Κάποιος ποὺ δὲν ἔχει ἔργο, «Διαμαρτυρὴ γιὰ ἀέργου» στὸ ἴδιο, ἀρ. 483, 23-6-1912, σ. 367.

IV. Οί συνέπειες και ό άπόήχος

Από τόν αντίκτυπο, πάντως, αὐτῆς τῆς διαμάχης χωρίς ἀμφιβολία ό Χατζόπουλος ζημιώθηκε. Ἡ δημόσια γνώμη ἐκδηλώθηκε ἀμέσως ὑπὲρ τοῦ Παλαμᾶ. Μάλιστα, καθὼς ἀνάμεσα στὴ δημοσίευση τῶν δύο κειμένων μεσολάβησαν δύο χρόνια, τὰ σχόλια τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀναπτύχθηκαν στὸ ἴδιο διάστημα σὲ διάφορα ἐντυπα καὶ ἔδωσαν μεγαλύτερες διαστάσεις στὸ δημόσιο αὐτὸ διάλογο, πιστοποιώντας αὐτὸ πὺ καὶ οἱ δύο συνομιλητὲς ὑποστήριζαν, ὅτι δηλ. ἔγραφαν γιὰ τοὺς «τρίτους».

Μόλις ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται στὸ *Νουμᾶ* ἡ κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου, ἄρχισαν παρόλληλα νὰ προβάλλονται στίς στήλες τοῦ γράμματα, ἄρθρα καὶ σημειώματα, πὺ ὑπερασπίζονταν τὴν ἀξία τοῦ παλαμικοῦ ἔργου. Ἀνάλογη «όμολογία πίστης» ἔκανε καὶ ό Ταγκόπουλος: «Μὲ ὅσες ἐπιφύλαξεις κι ἂν ἔχει ἡ Κριτικὴ, ό Παλαμᾶς εἶναι καὶ θᾶναι ό μεγαλύτερος ποιητὴς τῆς Ρωμιοσύνης [...] καὶ χτὲς καὶ σήμερα καὶ αὔριο ό ἀληθινὸς Ἑθνικὸς ποιητὴς, ό Ἡσαΐας κι ό Τυρταῖος μαζί τῆς Ρωμιοσύνης».⁴⁸ Στὸ χορὸ τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Παλαμᾶ προστέθηκε καὶ ό Ἄ. Πάλλης, πὺ θυμίζω ἐδῶ ὅτι εἶχε χρηματοδοτήσει τὴν ἔκδοση τοῦ *Δωδεκάλογου*.... Σὲ ἓνα πολὺ σύντομο γράμμα ὑπογράμμισε (χωρὶς πάντως νὰ ἐπιχειρηματολογήσει), τὴν ποιητικὴ ἀξία δύο ἀποσπασμάτων τοῦ μακροῦ αὐτοῦ ποιήματος, πὺ τὴν ἀμφισβητοῦσε ό Χατζόπουλος. Ὁ τελευταῖος ἀπάντησε σύντομα μόνο σ' αὐτὸν γιὰ νὰ ἐπιστημάνει καὶ πάλι ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ποίηση τοῦ Παλαμᾶ δὲν εἶχε ποιητικὴ πνοή, οὔτε ἦταν πρωτότυπη, ἀφοῦ στηριζόταν ἀρκετὰ καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Νίτσε⁴⁹.

Παρόλληλα, ό Παλαμᾶς ἔκανε ἐντονότερη τὴν παρουσία τοῦ στὸ ἴδιο περιοδικό, πὺ ὄντας ὄργανο τῶν δημοτικιστῶν δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ παρα-

48. [Ἀνωνύμως], «Παραγραφάκια», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Η', ἀρ. 383, 14-3-1910, σ. 5. Στὸν Γιαννιὸ ό Χατζόπουλος διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἐξέφραζε τὸν εὐκρινὴ θαυμασμὸ τοῦ *Νουμᾶ*: «Ἡ τὸν βίασαν ἀπ' τὸ Παρσι - Λίβερπολ [= Ψυχᾶρης, Πάλλης] νὰ τὴν κάμει, ἢ θύμωσε μαζί μου ό Ταγκόπουλος ἀπὸ κάποιον λόγο πὺ δὲν τὸν ξέρω ἀκόμα», δ.π., τευχ. 726, 1-10-1957, σ. 1404.

49. Βλ. Ἄλ. Πάλλης, «Μιὰ ἀπάντηση», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Η', ἀρ. 387, 11-4-1910, σ. 8 καὶ Κ. Χατζόπουλος, «Δυὸ λόγια γιὰ τὸν κ. Ἀλεξ. Πάλλη», στὸ ἴδιο, ἀρ. 390, 2-5-1910, σ. 7. Βλ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Παλαμᾶ στὸν Πάλλη (γράμμα, 23-6-1910): «τὸ δυσόχημα εἶναι πὺς στὴν περίσταση τούτῃ ό κριτικὸς μὲ τὰ παραδείγματα πὺ φέρνει γιὰ νὰ δείξῃ ἀντιποιητικά μου τὰ στοιχεῖα, πέφτει ἔξω, γιὰτὶ τὰ παραδείγματα τοῦ ὀχι μόνον δὲν τὸ δείχνουν αὐτὰ, μὰ δείχνουνε καὶ τὸ ἀντίθετο. [...] Λογικώτερο, κριτικώτερο θὰ εἶτανε νὰ τὸ ἀποκηρύξῃ ὅλο τὸ ἔργο μου, παρὰ τὸ χωρίσμα πὺ τοῦ ἔκανε, μὲ τέτοιο τρόπο», Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν πρώτων δημοτικιστῶν, II. 562 γράμματα. Συλλογὴ τοῦ ὀλι-κωῦ Σταμ. Κ. Καρατζᾶς. Ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης Ε.Δ.Π. τοῦ Σπουδαστηρίου Νεότερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονικὴ 1985, σ. 292.

δεχτεί και να προβάλει ανεπιφύλακτα τη σημασία του γλωσσικού αγώνα και του λογοτεχνικού έργου του ποιητή.

Λίγοι υπερασπίστηκαν την κριτική του Χατζόπουλου δημόσια. 'Ο Γρ. Ξενόπουλος έγραψε ότι: «ή κριτική του κ. Χατζοπούλου είνε από τὰς πλέον σοβαράς και επιστημονικάς που έφάνησαν εις τήν 'Ελλάδα τὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια. Και εἶμαι βέβαιος πῶς θά ἔχῃ μεγάλην κ' εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν, εις τοὺς κύκλους μάλιστα τῶν μιμητῶν τοῦ Παλαμᾶ.»⁵⁰ Θετικά τὴν ἀντιμετώπισαν, ἀκόμη, ὁ Καρκαβίτσας⁵¹ καὶ ὁ Ποριώτης⁵². 'Αλλοι, ὅμως, φίλοι τοῦ Χατζόπουλου, προπάντων ὁ Πορφύρας καὶ ὁ Νιρβάνας, δὲν ὑποστήριξαν δημόσια τὴν κριτικὴν του ἀποψη⁵³.

'Ιδιωτικά, ὁ Πορφύρας τὴν ἐπαίνεσε μὲ τὰ ἀκόλουθα: (γράμμα τῆς 26-3-1910) «'Ο Παλαμᾶς [...] πάντα ὁ ἴδιος. Καθὼς τὸν περιγράφεις στὴ γερὴ κριτικὴ σου. Στραβομουτσουιάζει μπροστὰ σὲ κάτι δροσερά, τέλεια, ἀπλά, 'Ελληνικά τραγούδια, καὶ ξεχύνεται σ' ἐνθουσιασμοὺς κωμικοὺς μπροστὰ σὲ θολὰ καὶ βάρβαρα φιλοσοφικά (ὁ Θεὸς νὰ τὰ κάνει) ἀναμασήματα. Βρίσκει ρηχό, τὸ ρυάκι τῶν Stances, καὶ βρίσκει ποταμοὺς ἀπὸ ποίηση στὸ Σκίπτη καὶ Rene Arcos. Σ' ὅλα ἔχεις δίκην κι εἶναι ὁμορφογραμμμένη ἡ κριτικὴ. Αὐτὸ δὲ τὸ ἀνα-

50. Βλ. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Πνευματικὴ Ζωή. Μάρτιος», 'Ο Καλλιτέχνης, ἔτος Α', τεύχ. 1, 'Απρίλιος 1910, σ. 27. 'Ο Νουμᾶς προσπάθησε νὰ μειώσει τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ σχολίου, γράφοντας ὅτι ὁ Ξενόπουλος ἐπαίνεσε τὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου, ἐπειδὴ ὁ Χ. εἶναι «ἐν ἐνεργείᾳ κριτικός», βλ. 'Αντίξενος, «Ecce Homo», 'Ο Νουμᾶς, χρόνος Η', ἀρ. 390, 2-6-1910, σ. 8.

51. Δήλωσε ὅτι προτιμᾷ τὸν Χατζόπουλο ὡς κριτικὸ καὶ ὄχι τὸν Παλαμᾶ, πού δὲν ἐκφράζει τὴν προσωπικὴ του ἀποψη, βλ. «Συνομιλίας μετὰ λογίων». 'Ο κ. 'Ανδρέας Καρκαβίτσας», 'Αθήναι, 28-5-1911, σ. 1 = 'Α. Καρκαβίτσας, 'Απάντα. Εἰσαγωγή-Επιμέλεια Νίκη Σιδερίδου. Τόμ. IV. 'Εκδοτικὸς οἶκος Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, 'Αθήναι 1979, σ. 2060.

52. Τὸν ἀναφέρει μαζί μὲ τοὺς δύο προηγούμενους ὁ Παλαμᾶς στὴν ἀπάντησή του στὸ Νουμᾶ, ἀρ. 480, 19 Μαΐου 1912, σ. 305· βλ. καὶ Κοκίλης, ὁ.π., σ. 139.

53. Εἶχε ὅμως καὶ ἡ αὐστηρότητα τοῦ Χατζόπουλου τὴν ἀναγνώρισή της ἀνάμεσα στοὺς νέους. Μὲ ἀφορμὴ τὴ μετάφραση τῆς 'Ιφιγένειας τοῦ Γκαίτε πού τοῦ ἔστειλε ὁ Χατζόπουλος, ὁ Ρήγας Γκόλφης, στίς 27 'Απριλίου 1910 (λίγο μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς κριτικῆς τοῦ Χατζόπουλου γιὰ τὸν Παλαμᾶ), θυμόταν τὴν κριτικὴν του γιὰ τὸ *Γήταυρο* καὶ *Τὰ τραγούδια τοῦ 'Απρίλη*: «Πρέπει νὰ σὰς χρωστοῦμε μεγάλῃ χάρῃ ἐμεῖς οἱ νέοι, πού ἔρχεστε μὲ ὅλη τὴν εὐλιχνείαν νὰ μᾶς πῆτε τὰ ψεγάδια μας καὶ τὰ παραπατήματά μας καὶ νὰ κουνήσετε κάμποσο τὰ λιμνισμένα νερά τοῦ ψευδοθιασμοῦ. 'Η ἀτμοσφαῖρα μας ἔχει ἀνάγκη θὰ μπορέσουμε νὰ τραβήξουμε μπροστὰ, ἀν ἐννοεῖται τὸ λένε τὰ κάτω μας. Αὐτὸ πού μᾶς λείπει στὴν 'Ελλάδα εἶναι ἡ ἀμερόληπτη κριτικὴ, καὶ ἴσως τοῦτο νὰ εἶναι ἡ κυριώτερη ἀφορμὴ τῆς αἰσαλῆς γενικῆς ἀντίληψης γιὰ κάθε πράγμα.» ('Ανέκδοτο γράμμα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κ. Χατζόπουλου στὸ Ε.Λ.Ι.Α. Νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦσαν πράγματι ἀποψεις τοῦ Γκόλφη ἢ κολάευσ ἀπλῶς τὸν ἰσχυρὸ κριτικὸ;

γνωρίζει κι εκείνος. Μοῦ τῶπε. Μοῦπε κι ὅλας πὼς ἐτοιμάζει ἀπάντηση πολυσέλιδη. Θὰ σὲ πνίξει κάτω ἀπὸ ντοκουμέντα καὶ citations. Μὰ πὼς θὰ μπορέσει ν' ἀποδείξει πὼς οἱ στίχοι ποὺ σημειώνεις δὲν εἶναι πληκτικοί, ἀντιποητικοί, χωρὶς νᾶναι καὶ φιλοσοφικοί; Μὰ τί τοὺς νοιάζει στὸ Νουμᾶ γιὰ τὴν κριτικὴ σου. Ἡσάτας, βάρδος τῆς Ρωμιοσύνης, Σολωμός, Παλαμᾶς, Σκίπης κ.λπ.». Καὶ λίγες μέρες ἀργότερα (10-4-1910), ἀπαντῶντας προφανῶς σὲ ἀνήσυχα ἐρωτήματα τοῦ Χατζόπουλου, ἐπανέλαβε τὰ καλὰ του λόγια: «Ὅσο γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ, εἶναι ἡ πρώτη ἀπόπειρα ποὺ γίνεται νὰ κριθῇ τὸ ἔργο του, ἔξω ἀπὸ ρητορικὲς τῶν θαυμαστῶν του, κι ἀπὸ ἀηδίες τῶν ἐχθρῶν του. Τιμίως καὶ εὐκρινῶς, ἄνευ φόβου καὶ πάθους, λένε εἰς τὸ δικαστήριον, μπορεῖς νὰ μὲ πάρεις γιὰ μάρτυρα, καὶ θὰ ὁμολογήσω πὼς ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἐνοχος ὅλων αὐτῶν ποὺ καταγγέλλεις, ἀν' καὶ τὸν ἀγαπῶ τὸν ποιητὴ τὸν ἀληθινὸν περισσότερο ἀπ' ὅλους μαζὶ τοὺς λιβανωτοὺς καὶ ποετᾶστρους»⁵⁴.

Φανερά ἀπογοητευμένος ὁ Χατζόπουλος ἔγραψε σχετικὰ στὸν Κ. Ντῆντριχ στὶς 10 Μαΐου 1910, ἓνα μῆνα μετὰ τὴν ὁλοκληρῶση τῆς δημοσίευσής τῆς κριτικῆς του: «Ἄλλοι πάλι βρῆκαν τιποτένια τὴν κριτικὴ μου δοκιμὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Ἐνας μοῦγραψε πὼς μὲ παραθέσεις μόνο, δίχως καμμιά αἰτιολογία δὲν κρίνονται ἔργα ποιητῶν καὶ πὼς ἔμεινε ὕστερα ἀπὸ τὸ διάβασμα τοῦ μακριοῦ ἄρθρου «so klug, aln wie zuvor». Ὡστόσο χαίρομαι πὼς ἔχω ἐσένα κάνε σύμφωνο μὲ τὴν ιδέα μου γιὰ τὸν Παλαμᾶ. Ἀλλὰ καθὼς μοῦ γράφεις, ἔπρεπε νὰ ιδεῖς πὼς πρόκειται γιὰ τὸν Παλαμᾶ γιὰ νὰ καταδεχτεῖς νὰ ρίξεις τὸ μάτι στὴ φλυαρία μου. [...] Ὁ Παλαμᾶς φαίνεται θύμωσε μὲ τὴν κριτικὴ μου δοκιμὴ. Στὸ Νουμᾶ γράφθηκε πὼς μοῦ ἐτοιμάζει ἀπάντηση μακριά. Τὸ ἴδιο εἶπε καὶ τοῦ Πορφύρα, λέγοντας πὼς εἶναι καλογραμμένη (!) ἡ δοκιμὴ μου. Μὰ ἔχω σχεδὸν ἀποφασίσει οὔτε νὰ διαβάσω τὴν ἀπάντησή του ὥστε νὰ μὴν κουρντιστῶ νὰ τοῦ ξαναπαντήσω. Δὲν ἔχω κανένα λόγο νὰ γράφω πιά τίποτε»⁵⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Παλαμᾶς τὸ 1911, ὅπως εἶναι γνωστό, δέχτηκε πολλές ἐπιθέσεις γιὰ τὴ θαρραλέα στάση του στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ποὺ ἔφτασαν ὡς τὴν προσωρινὴν του ἀπόλυση ἀπὸ τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ ἀγωνιστικότητά του προκάλεσε καὶ ἓνα μεγάλο κύμα θαυμασμοῦ, ἀνανεώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἀκόμη καὶ ὁ Χατζόπουλος ἔγραψε στὸν Ταγκόπουλο (21-3-1911): «Ἡ παλληκαριά εἶναι

54. Πορφύρας, "Ἀπαντα, δ.π., σ. 366 καὶ 367-368.

55. «Τὰ γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου», Ὁ Νουμᾶς, χρόνος ΙΘ', τεύχ. 7 (758), 1-4-1922, σ. 103. Στὴν ἀλληλογραφία του ἐκείνη τὴν ἐποχὴ γίνεται συχνὰ λόγος γιὰ τὴν ἀπογοήτευσή του, βλ. π.χ. γράμμα τοῦ Πορφύρα στὶς 10-10-1910, "Ἀπαντα, σ. 382.

μόνο ήθικη σάν πολεμαῖς γιὰ τὴν ἰδέα σὲ μιὰ κοινωνία. Καὶ ἔτσι μόνο ἕνας δεῖ-
χτηκε ἄνθρωπος στὴν περίστασι αὐτή: ὁ ΠΑΛΑΜΑΣ. Ὁ ἦθελα νὰ τοῦ γράψω
τὸ θαυμασμό μου, μὰ τὸν ξέρω τόσο θυμωμένο μαζί μου καὶ φοβοῦμαι μὴν
περιχαρτεῖ. Ὡστόσο τοῦ τηλεγραφήσαμε καμπόσοι ἀπὸ δῶ. Τύπως τὸ τηλε-
γράφημα στὸ Νουμὰ καὶ σφίξε του τὸ χέρι ἀπὸ μερικά παιδιὰ καὶ καναδυὸ
γέρους σάν ἐμένας⁵⁶. Λίγες μέρες ἀργότερα πρόβαλε δημόσια τὴν ἐκτίμησή
του γιὰ «τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὸν ἥρωισμόν» τοῦ Παλαμᾶ σὲ ἄρθρο του στὸ *Νου-
μᾶ*⁵⁷.

Λίγο ἀργότερα, ὅμως, ἔρχισαν νὰ δημοσιεῖν στὸ *Νουμᾶ* μερικά σα-
τιρικά ποιήματα σταλμένα ἀπὸ τὸ Μόναχο μὲ τὴν ὑπογραφή Γληγόρης Παπα-
στάθης: τὸ πρῶτο καὶ μεγαλύτερο εἶχε τίτλο «Ὑμνος στὸν Ἐθνάρχη Κωστῆ
Παλαμᾶ». ⁵⁸ Ὅλοι, βέβαια, ὑποψιάστηκαν ὅτι τὰ εἶχε συνθέσει ὁ Κ. Χατζό-
πουλος.⁵⁹ Μὲ τὴ σειρά του ὁ Παλαμᾶς δημοσίευσε ἕνα ποίημα, στὸ ὁποῖο

56. Ὅπου καὶ στὴ σμ. 28, τευχ. 5 (790), Φεβρουάριος 1930, σ. 76.

57. Βλ. Κ. Χατζόπουλος, «Ἔστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφή», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Θ', ἀρ. 430, 3-4-1911, σ. 209-213.

58. *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος Θ', ἀρ. 436, 15-5-1911, σ. 305-307. Τὰ ἄλλα σατίριζαν τὸν Ψυχάρη, τὸν Ταγκόπουλο καὶ τὸν Γκόλφη.

59. Βλ. πρῶτα ἕνα σχόλιο στὰ «Φαινόμενα καὶ πράγματα», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος ΙΖ', ἀρ. 670, 8 Φεβρ. 1920, σ. 91: «[Τὸ 1911] ἔστειλε ὁ κ. Κ. Χατζόπουλος -ἀπὸ τὸ Μόναχο καὶ δημοσιεύοντσαν στὸ «Νουμᾶ» μὲ τὸ πλαστὸ ὄνομα «Γρηγόρης Παπαστάθης», τίς γνωστές του σάτιρες, πού μὲ κακέντρεχη σοβαροφάνεια σατύριζε καὶ κατακουρέλιαζε καὶ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Ταγκόπουλο καὶ τὸ Ρήγα Γκόλφη». Δὲν μοῦ εἶναι γνωστὴ κάποια διάψευσι τοῦ Χατζόπουλου, ἢ πληροφορία ἐπαναλαμβάνεται στὸ μεταθανάτιο ἀφιέρωμα στὸν Κ. Χ.: Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Ὁ ἄνθρωπος», *Ὁ Νουμᾶς*, χρόνος ΙΖ', ἀρ. 696, 8 Αὐγ. 1920, σ. 84. Τὸ ζήτημα ἐπανέρχεται τὸ 1939: Ὁ Γ. Βαλέτας, «Τρία γράμματα τοῦ Ψυχάρη πρὸς τὸν Κώστα Χατζόπουλο», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 2, τευχ. 306, 15 Σεπτ. 1939, σ. 1265, ταυτίζει τὸν Γ. Παπαστάθην μὲ τὸν Κ. Χ. Ὁ Φραγκίσκος Μ. Φαρμάκης, «Ὁ σατυρικός Κ. Χατζόπουλος», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 27, τευχ. 317, 1 Μαρτ. 1940, σ. 312-313, «διρθώνει» τὸν Βαλέτα, θεωρώντας τὰ ποιήματα αὐτὰ σατιρικά καὶ ὁ Π. Ἀσπρομάλλης, «Ὁ σατυρικός Κ. Χατζόπουλος», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 27, τευχ. 320, 15 Ἀπρ. 1940, σ. 510-511, δίνει μερικά ἀκόμη στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν ὑποδοχὴ τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Ταγκόπουλο. Τονίζω, πάντως, βεὶ τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν εἶναι σατιρικά ἀλλὰ ὑπερβολικά στοὺς ἐπαίνους τους. Δὲν θὰ εἶχα λόγους νὰ μὴν τὰ ἀποδώσω κι ἐγὼ στὸν Κ. Χ., πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἦδη τὸ 1911 δώσει δημόσια καὶ ἰδιωτικά δείγματα ἀλλαγῆς τῆς στάσης του ἀπέναντι στὸν Παλαμᾶ. Ὑπάρχει, ἀκόμη, καὶ ἡ ἐπισήμανσι τοῦ Γ. Βελουδῆ στὸ βιβλίο Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, *Τὰ ποιήματα*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Β. Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1992, σ. 16, σμ. 3, ὅτι τὸ ψευδώνυμο «Γληγόρης Παπαστάθης» κακῶς ταυτίστηκε μὲ τὸν Κ. Χατζόπουλο, χωρὶς, ὅμως, νὰ αἰτιολογεῖ τὴν ἀποψη του. Τὸ ψευδώνυμο αὐτό, ὅπως ἦδη ἔχει σημειώσει ὁ Π. Ἀσπρομάλλης, θυμίζει τὴ γνωστὴ καὶ στὸν Κ. Χ. οἰκογένεια Παπαστάθην (Πανάγος καὶ Ἑλένη καὶ τὰ παιδιὰ τους Νινούλα καὶ Ντίνος), συγγενεῖς τῆς οἰκογένειας τοῦ Ν. Πολίτη, πού

πλάγια αλλά πολύ καθαρά σατίριζε τον Χατζόπουλο,⁶⁰ προαναγγέλλοντας, κατά κάποιον τρόπο, την απάντησή του.

Το αίσθημα των διανοουμένων αλλά και του κοινού για την κριτική του Χατζόπουλου, εκείνη ακριβώς την εποχή, εκφράζει πολύ καλά ένα γράμμα που δημοσιεύτηκε στο *Νουμά*⁶¹. Από το Λονδίνο, ο αρθρογράφος διαμαρτυρόταν για την επίκριση αυτή, τονίζοντας ότι ο συγγραφέας της ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τη διαίρεση των δημοτικιστών, που εξυπηρετούσε τους έχθρους τους. Αντί να αντικρούσει τα όσα ο Χατζόπουλος καταλόγιζε στον Παλαμά, έστρεψε τα βέλη του έναντιόν του. Τον κατηγορούσε ως κριτικό για τις σοσιαλιστικές του ιδέες αλλά και επειδή χτυπούσε ακόμη και σοσιαλιστές λογοτέχνες, όπως τον Ρήγα Γκόληφ. Ήταν, όμως, απορριπτικός και για το λογοτεχνικό έργο του, κυρίως εξαιτίας του περιορισμένου θεματικού του κύκλου.

Μετά από όλα αυτά, ο Χατζόπουλος συναισθανόμενος ένα κλίμα έχθρικό ακόμη και ανάμεσα στους φίλους του, αποφάσισε να μην δώσει συνέχεια στο θέμα⁶². Παρέμεινε σιωπηλός και το 1912, που δημοσιεύτηκαν τα άρθρα του Παλαμά. Έτσι τον τελευταίο λόγο τον είχε ο Παλαμάς.

Για τον Χατζόπουλο η κριτική αντιπαράθεση με τον Παλαμά είχε καθοριστική σημασία στην όλη πνευματική του πορεία, ενώ για τον ποιητή του *Δαδεκάλογου* υπήρξε ένα δευτερεύον θέμα. Αυτό φανερώνει η αλληλογραφία του πρώτου, στην οποία γίνεται πολύ συχνά λόγος για τον Παλαμά και για την

Ήταν εγκατεστημένοι στο Μόναχο και είχαν στενή επαφή με τους Γιώργο και Φώτο Πολίτη και με τον Γιάννη Αποστολάκη, όταν σπούδαζαν στο εξωτερικό (βλ. Παν. Μουλλάζ, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σωράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*. Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικης Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 23). Τι άραγε γνώριζε ο Παλαμάς σχολιάζοντας σε γράμμα προς την κόρη του, στις 31/13 Αυγ. 1911: «τώρα τελευταία είχαμ' εδω τον Παπαστάθη του Μόναχου περαστικό. Από τα λίγα του λόγια που μ'ας είπε για σένα, έδειξε πως θέλει πολύ να σε περιποιηθῇ σά θα πῆς εκεί. Εξέρις δὲ πὼς εἶναι καὶ δημοτικιστὴς βέρος», βλ. Κ. Παλαμάς, *Άλληλογραφία. Τόμος πρώτος (1875-1915)*. Εισαγωγή-Φιλολογική επιμέλεια-Σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη. Αθήνα 1975, σ. 212-213 <Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2>. Πιθανότατα ύπνοοῦσε τὸν Κ. Χ., πὸν βρισκόταν ἀπὸ τὸ Μάιο ὡς τὰ μέσα Ἰουλίου στὴν Ἀθήνα.

60. «Πεντασύλλαβοι. "Ο,τι καὶ ἂν κάμης...", *Ὁ Νουμάς, χρόνος Θ'*, ἀρ. 460, 18-12-1911, σ. 697.

61. Φώτης Χωρατίτης, «Μεταξύ μας», *Ὁ Νουμάς, χρόνος Θ'*, ἀρ. 439, 12-6-1911, σ. 364-365.

62. Στις 21-6-1912 έγραψε στὸν Γιαννιό: «Σήμερα, έλαβα τὸ *Νουμά* καὶ εἶδα τὸ γράμμα σου καὶ τὴν ἀπάντησή τοῦ Παλαμά. Μοῦ φαίνεται τόσο παιδίαστική ἡ ἀντίληψή του. Πίσταφέ με, πὼς βαριούμαι καὶ νὰ διαβάσω ὅ,τι γράφει. Για μένα δὲν κινεῖται ὅλ' ἡ ζωὴ γύρω σ' ἓνα σημεῖωμα ποὺ μ' ἀναγκάσανε νὰ γράψω γιὰ τὸν Παλαμά ἐδῶ καὶ τρία χρόνια τώρα. Οὔτε σκέφτομαι νὰ τοῦ ἀπαντήσω», ὅπου καὶ στὴ σημ. 37.

σχετική κριτική, ενώ στα δημοσιευμένα τουλάχιστον γράμματα του δεύτερου δεν γίνεται καθόλου λόγος για την κριτική του Χατζόπουλου και πολύ λίγος για τον συγγραφέα της. Με όλα αυτά τα στοιχεία μπορούμε να ερμηνεύσουμε και το γιατί μετά την απάντηση του Παλαμά οι σχέσεις ανάμεσα στους δύο λογοτέχνες βελτιώθηκαν και οι δημόσιοι διαξιφισμοί δεν συνεχίστηκαν. 'Ο Παλαμᾶς είχε διατηρήσει το λογοτεχνικό του κύρος και την πλατεία αποδοχή του κοινού. 'Ο Χατζόπουλος, αν και αναμφισβήτητα είχε κατορθώσει να δείξει την αναγκαιότητα μιᾶς σοβαρῆς κριτικῆς αντιμετώπισης του πολύπλευρου παλαμικού έργου, πού θ' αντιπαθιστούσε τὸν ἄκριτο θαυμασμὸ ἢ τὴν ἄσκοπη ἐπίθεση, δὲν εἶχε πετύχει κανένα ἀπὸ τοὺς στόχους του. Οὐτε οἱ θεωρητικὲς του ἀπόψεις γιὰ τὴ λογοτεχνία εἶχαν γίνει παραδεκτές, οὔτε εἶχε πείσει γιὰ τὴν σοβαρότητα τῶν προθέσεών του⁶³.

Σταδιακὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ ἀπογοήτευση⁶⁴, ἄρχισε νὰ περιορίζει τὴν ἀπασχόλησή του μὲ τὰ κοινὰ καὶ νὰ ἀναθεωρεῖ τὶς ἰδέες του. 'Η αἰτία, βέβαια τῆς ἀπογοήτευσής του σχετίζεται μὲ τὴν μικρὴ ἀποδοχὴ πού εἶχε ἡ κριτικὴ του καὶ μὲ τὴ μεγάλη ἀντίδραση πού προκάλεσε. 'Η συνεργασία του μὲ τὸ *Νουμᾶ*, τόσο πυκνὴ, πλούσια σὲ ποικιλία καὶ ὑψηλὴ σὲ ποιότητα, στὸ χρονικὸ διάστημα 1907-1911, διακόπηκε γιὰ μερικὰ χρόνια. Ἀρχισε νὰ συνεργάζεται μὲ ἄλλα ἔντυπα, κυρίως μὲ τὸ περιοδικὸ *Νέα Ζωὴ* τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἀλλὰ καμιά κριτικὴ του στὸ φύλλο αὐτὸ δὲν εἶχε τὴν ἑκταση καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν κάθε λογῆς ἄρθρων του στὸ *Νουμᾶ*. Μάλιστα, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, στὰ τέλη περίπου τοῦ 1914, ἐμφανίστηκε ἐλάχιστες φορές μὲ κριτικὲς του στὴ δημοσιότητα. Περιορίστηκε νὰ δημοσιεύει λογοτεχνικὰ ἔργα, πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις. Βέβαια, εἶναι πιθανὸ αὐτὸς ὁ αὐτοπεριορισμὸς νὰ σχετίζεται ἄμεσα καὶ μὲ τὴν ἀπόφασή του, τὸν ἴδιο καιρὸ, νὰ ἀπόσχει ἀπὸ κάθε σοσιαλιστικὴ δραστηριότητα.

'Η στάση του ἀπέναντι στὸ παλαμικὸ ἔργο μᾶς δίνει τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ, ἴσως, παράδειγμα ὅλων αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν, πού σημαδεύουν τὴν πνευματικὴ του πορεία. Στὴ *Νέα Ζωὴ* ἐπανῆλθε στὴν κριτικὴ τῆς ποίησης τοῦ Παλαμά μὲ μερικὰ σύντομα σχόλια, στὰ ὁποῖα συνυπάρχουν θετικὲς ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὲς κρίσεις⁶⁵. 'Οριστικὰ, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι μόλις τὸ 1916 κατέληξε

63. 'Ο Πορφύρας τοῦ ἔγραψε στὶς 10-10-1910: «Νέο τίποτε. Τὸ βιβλίο τοῦ Παλαμά μόνο. 'Η φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ βγήκε. Εἶναι μεγάλο ἐπικολυρικὸ ποίημα, βαθυστόχαστο, μεγαλόπνοο. Πληροφορίες τῶν ἐφημερίδων αὐτὲς ὅλες. "Ἐνα κομμάτι διάβασα κάπου μονάχα. Κώστα, μὴν ἔχουμε πάλι καυγάδες.», *Ἀπαντα*, ὅ.π., σ. 382.

64. Βλ. παραπάνω ὅσα γράφω στὴ σημ. 55.

65. Βλ. «Α. Παλαμᾶ: 'Η Φοινικιά (Τέχνη καὶ Γράμματα)», *Νέα Ζωή*, τόμ. 7 (1912), σ. 323-324 [ἐπαινεῖ τὸ παλαμικὸ ἔργο], «Ποιητικὴ τέχνη. Κ. Παλαμᾶ, *Σατυρικά γυμνάσματα*», τόμ. 7 (1912), σ. 353-354 [θεωρεῖ τὰ ποιήματα μέτρια], «Ποιητικὴ τέχνη. Δροσίνη», τόμ.

στην αποδοχή του συνολικού έργου. Τότε δημοσίευσε μια πολύ επαινετική κριτική για τους *Βωμούς*⁶⁶, ενώ αργότερα, το 1920, αφιέρωσε στον Παλαμᾶ, «τὸν ποιητὴ καὶ φίλο», τὴν ποιητικὴ του συλλογὴ *Ἀπλοὶ τρόποι*.⁶⁷

Ούτε, όμως, ὁ Παλαμᾶς ἔδειξε, τουλάχιστον δημόσια, κάποια πικρία γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν ἀληθινὰ ἀνεξίκακος ἀλλὰ εἶχε ἐπίγνωση καὶ τῆς μεγάλης ἀξίας τοῦ ποιητικοῦ τοῦ ἔργου, ποὺ τὸν καθιστοῦσε ἄτρωτο ἀπὸ ἐπικριτικὲς ἐπιθέσεις.

Μάλιστα τὸ 1920 μετὰ τὴν ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου τοῦ Χατζόπουλου ἔγραψε ὅτι τοῦ χρωστοῦσε χάρη, γιὰ τὴν ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ γράφει τὴν ἀπάντησή του· ἡ ἀποψη τοῦ αὐτοῦ, όμως, ποὺ ἔδινε «ἄφεση ἁμαρτιῶν» σὸν Χατζόπουλο προκάλεσε καὶ δυσμενὴ σχόλια⁶⁸. Ὁ θάνατος τοῦ Χατζόπουλου λίγο αργότερα ματαίωσε κάθε ἀφορμὴ δξύτητας⁶⁹. Τὸ 1923 προλόγισε τὴ μεταθανάτια συλλογὴ *Ἡ Ἀντιὼ καὶ ἄλλα διηγήματα*, συνθέτοντας προηγούμενες κριτικὲς του σε μιὰ μεγάλη καὶ πολὺ σημαντικὴ συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ Χατζόπουλου. Τέλος, ὅταν τὸ 1933 ἐξέδωσε διορθωμένη τὴν ἀπάντηση τοῦ 1912, ἀπάλειψε τὶς αἰχμὲς ποὺ φανέρωναν τὸ πρόσωπο τοῦ ἐπικριτῆ του.

Ὁ Χατζόπουλος καὶ ὁ Παλαμᾶς μὲ τὴν κριτικὴ αὐτὴ διαμάχη, ποὺ ὅπως εἶδαμε εἶχε πολὺ εὐρύτερες διαστάσεις ἀπὸ τὴν δημόσια ἀνταλλαγὴ τῶν δύο ἐκτενῶν κειμένων τους, ζήτησαν, ὅπως προανέφερα, νὰ κριθοῦν ἀπὸ τὸ κοινό.

9 (1914), σ. 319-320 [χρίνοντας τὰ *Φωτὰρὰ σκοτάδια* τοῦ Δ. τοῦ δίνει ἰσάξια θέση μὲ τὸν Παλαμᾶ στὴν ἰδεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ποίηση].

66. Στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 14-1-1916. Ὁ Παλαμᾶς τὴν δημοσίευσε στὴν ἀρχὴ τῆς *Ποιητικῆς* του, χαρακτηρίζοντάς τὴν «εἶδος ἀναθεωρητικοῦ ἐξαγνισμοῦ τῆς ἁμαρτίας του», *Ἀπαντα*, τόμ. 10, σ. 406 (τὸ κείμενο τοῦ Χ. στὸ ἴδιο, σ. 409-412).

67. Γιὰ τὴν ἀφιέρωση αὐτὴ, ἀρκετὰ χρόνια αργότερα, ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε ὅτι ἦταν ὁ τρόπος ποὺ διάλεξε ὁ Χατζόπουλος νὰ διαμαρτυρηθεῖ γιὰ τὶς ἀρνητικὲς κριτικὲς τοῦ Γ. Ἀποστολάκη γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Π. Βλ. γράμμα σὸν Αἰμίλιο Ρυῖδη, 14-1-1927, σὸ βιβλίο: Κωστὴ Παλαμᾶ, *Ἀλληλογραφία*. Τόμος δεύτερος (1916-1928). Εἰσαγωγὴ-Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη, Ἀθῆνα 1978, σ. 252-253 <Ἰδρυμα Κωστὴ Παλαμᾶ, 2>.

68. Βλ. τὰ ἀλλεπάλληλα σχόλια σὸ *Νουμᾶ*: Κόθορνος, «Μιὰ ἀφιέρωση», χρόνος ΙΖ', ἀρ. 665, 4-1-1920, σ. 2.—«Ἑλλάς». *Νουμᾶς καὶ Χατζόπουλος*, ἀρ. 667, 25-1-1920, σ. 50.—«Φαινόμενα καὶ πράγματα», ἀρ. 670, 8-2-1920, σ. 91. Ἐξοῦμε ὑπόψῃ μας, βέβαια, ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ Ταγρίοπουλου μὲ τὸν Χατζόπουλο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν πολὺ καλές.

69. Τὸ Νοέμβριον τοῦ 1921, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς δημοσίευσης σὸ *Νουμᾶ* τῶν γραμμάτων τοῦ Χατζόπουλου σὸν Κ. Ντῆτριχ, ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε: «Αὐτὸ πεθαμένον ἀπὸ τὰ βάθη τῶν τάφων τους μὲ πετροβολοῦν [...] καὶ ὁ ἀγαπημένος ποιητὴς ὁ Χατζόπουλος· ὁ Χατζόπουλος ποὺ εἶναι διὸ ἄνθρωποι ξεχωριστοί· ὁ καλλιτέχνης ποὺ τιμῶ, καὶ ποὺ στὶς στοχαστικότερες ὥρες του αἰσθάνεται κάποια μου ὑπεροχὴ καὶ μαζὶ μιὰ τύψη, καὶ ὁ χοντρόλογος τρελὸς ποὺ κοιτάει σώνει καὶ καλὰ νὰ μὲ κατεβάσῃ ἀπὸ τὸ βῆθρο ποὺ στέκομαι». Κ. Παλαμᾶ, *Ἀλληλογραφία*. Τόμ. Δ', *Γράμματα στὴ Αἰλὴ Ζηρίνη*, Εἰσαγωγὴ-Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη, Ἰδρυμα Κωστὴ Παλαμᾶ, Ἀθῆνα 1986, σ. 332.

Παράλληλα και σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτοὺς, κινητοποιήθηκε γιὰ ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα μιὰ σειρά λογίων, ποὺ ἔπαιξε ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς συζήτησης αὐτῆς καὶ τελικὰ πῆρε θέση ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου.

Ὡστόσο, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς ποὺ συμμετεῖχαν, κατέναντας δὲν παρουσίασε στὸ κείμενό του σοβαρὸ κριτικὸ ὀπλισμὸ καὶ οὐσιαστικὴ θεωρητικὴ κατάρτιση, ὅπως, γιὰ νὰ θυμίσω δύο γνωστὰ παραδείγματα, στὴ διαμάχη τοῦ Ἑμμανουὴλ Ροῦδη καὶ τοῦ Ἀγγελοῦ Βλάχου, τὸ 1877, ἢ στὸ διάλογο γιὰ τὴν ποίηση τῶν Γιώργου Σεφέρη καὶ Κωνσταντίνου Τσάτσου, στὰ 1938-1939. Ἡ συζήτηση γενικὰ κινήθηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς προβολῆς τῶν προσωπικῶν ἐντυπώσεων καὶ τῆς προσπάθειας ἐντυπωσιασμοῦ ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀντίθετη γνώμη. Γνωρίζοντας, βέβαια, τὸν πλοῦτο τῶν γνώσεων καὶ τὴν κριτικὴ ικανότητα τοῦ Παλαμᾶ ἀλλὰ καὶ τὴ σφοδρὴ ἐπιθυμία τοῦ Χατζόπουλου νὰ γνωστοποιήσει στοὺς Ἕλληνες ἀναγνώστες τῆς ἐποχῆς του τίς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ νὰ τοὺς πείσει γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους, τουλάχιστον στὴν τέχνη, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ σχετικὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο καθορίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα πρόσωπα, ποὺ εἶχαν μὲν μικρὴ συμμετοχὴ ὡς συνομιλητές, ἦταν παρόντα, ὅμως, ὡς ἀκροατές, ὡς κριτὲς καὶ ἐντέλει ἀποδέκτες ἢ ὅχι τῶν δύο κύριων λόγων.

Ὁ ἀντίκτυπος, λοιπόν, αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης μᾶς βοηθᾷ ὅχι μόνο νὰ κατανοήσουμε βαθύτερα τίς δύο αὐτὲς πνευματικὲς προσωπικότητες ἀλλὰ καὶ νὰ ἰχνηλατήσουμε τὸ πνευματικὸ κλίμα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας, τίς δυνατότητες, τίς προσδοκίες καὶ τίς διαψεύσεις, τίς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις, τίς κριτικὲς τάσεις καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ αἰτήματα ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τίς λογοτεχνικὲς συντροφιές, τίς φιλίες, τίς ἐχθρότητες καὶ τὰ κάθε λογῆς συμπερόντα στὸ χῶρο τῆς ἐλληνικῆς διανόησης.